

Ф28171
БЗ.З(Чукр.-Чу)ЧГ
Б59

О.В.Біднов.

**„УСТНОЕ ПОВѢСТВОВАНИЕ
ЗАПОРОЖЦА Н.Л.КОРЖА“
ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ
І ЗНАЧІННЯ.**

ПРАГА 1925.

О. В. Біднов.

„УСТНОЕ ПОВѢСТВОВАНИЕ
ЗАПОРОЖЦА Н. Л. КОРЖА“
ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ
І ЗНАЧІННЯ.

686952
Ф 281713
X

ПРАГА 1925

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФИЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ

ПЕРЕВІРКА
ФОНДА

Закарпатська обласна
БІБЛІОТЕКА
ім. М. ГОРЬКОГО

ПЕРЕВІРЄНО

*„Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“
та його походження і значіння.*

З старих праць, присвячених минулому Степової України, дослідувачі найбільше користаються устними оповіданнями бувшого запорожця Микити Коржа, що записано архієпископом Гавриїлом Розановим й видано окремою книжкою 1842 року в Одесі під заголовком: „Устное повѣствованіе бывшаго запорожца, жителя Екатеринославской губерніи и уѣзда, селенія Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа“ (стор. 4 нумер. + 94 + 1). Не буде перебільшенням вказати, що ні одного труда так охоче й часто не цитують вони, як ці устні оповідання самовидця старого Запорізького життя. Ап. Скальковський перший зробив популярним імя Коржа, надруковавши в „Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ (1838 р., кн. VI та 1839 р. кн. II) уривки з його оповідань та широко використавши їх, як безсумнівне джерело, на сторінках своєї „Історіи Новой Сѣчи“, у всіх трьох виданнях. Пант. Куліш в своєму виданні „Михайло Чорнишенко, или Малороссія во семьдесятъ лѣтъ назадъ“ (1843 р.) та Олекса Стороженко своїми „Споминками“ про Микиту Коржа (1863 р.) поширили імя його серед українського громадянства й надали особливий авторитет його оповіданням. Д. І. Еварницький, безумовно довіряючи їм, теж часто покликається на них в своєму, „Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народныхъ“ та — I томі „Історіи Запорожскихъ козаковъ“, беручи потрібні для нього відомости з „Устнаго повѣствованія“ Коржа. Не можуть обійтися без нього й академик Д. І. Багалій в своїх „Очеркахъ історіи колонизації Новороссійскаго края“¹⁾ та інші відомі й маловідомі дослідувачі минувшини Катеринославщини або Катеринославу: всі вони не забувають Коржа й беруть в нього потрібні відомости, беруть без всяких вагань, без критики, бо їх правдивість, на думку цих всіх істориків, не підлягає жадному сумнівові. Цей факт й дає підставу зупинитися на „Устному повѣствованію“ Коржа, як на історичному пам'ятникові, та з'ясувати його походження, зміст і наукову вартість, як історичного джерела.

I.

Походження „Устнаго повѣствованія“ Коржа тісно з'єднане з іменем архієпископа Гавриїла Розанова, що являється видатним істориком колонізації Степової України, „Новороссійскаго края“ — по московській термінології. Видатна його прихильність до старовини, до минулого бувших За-

¹⁾ Київ. Старина“ 1889 р., апріль — іюль.

порозьких земель зробила те, що імя його, не вважаючи на його московське походження, зайняло почесне місце серед дослідувачів південної України, і тому він вартий того, щоб подати тут про нього де-які біографічні відомості, необхідні для докладного вирішення поставленого нами завдання, тим паче, що його науково-історична діяльність тісно сполучена з умовами його життя.

Архієпископ Гавриїл Розанов, син священника на Костромщині; народився 1781 року й до чернецтва звався Василем Хведорівичем. Вчився спершу в костромській семінарії, а потім — у Троїцькій, що пізніше перетворилася в Московську духовну академію. Ставши ченцем, він проходив педагогічну службу в різних семінаріях, між іншим був і ректором семінарії у Вологді, де саме єпископом тоді був Євгеній Болховитинов, відомий знавець московської й української старовини й збірач історичних пам'яток. Під впливом Болховитинова, Гавриїл Розанов теж захопився дослідженням старовини, й це захоплення виявляв скрізь, де тільки доводилося посідати вищі ієрархічні посади. Немало він уділив уваги старовині вологодській, потім — орловській, коли був там севським єпископом (од 1823-го до 1828 р.); але ж найбільше оддав він уваги та сил чужій для нього Степовій Україні, де він послідовно посідав архиєрейські катедри: катеринославську (1828—1837 рр.), херсонсько-таврійську (1837—1847 рр.). Умер він у Твері 8 вересня (ст. ст.) 1858 року, залишивши по собі немало праць, присвячених минулому Степової Україні.

Докладної біографії архієпископа Гавриїла Розанова, хоч про нього й писалося немало, не маємо; не зроблено й огляду його науково-історичної діяльності.¹⁾ Через те в зв'язку ще й з відсутністю потрібної для того літератури, зупиняємося тільки на „Устномъ повѣствованіи“ Коржа, як найбільше відомому його труді.

На Катеринославську катедру Розанова було призначено 22 травня 1828 р.; до Катеринослава прибув він 1 серпня того року. Катеринослав тоді був глухим кутком, закинутим серед наддніпрянських степів, далеким од культурних осередків. Населення в ньому було тисяч п'ятнадцять Отже зовнішній вигляд Катеринослава був не дуже-то привабливим; але ж Розанова він притягував не сучасним виглядом своїм, а минулим — споминами про героїчне Запоріжжя, про попередні зусилля московського уряду колонізувати „дикі“, „безлюдні“ степи, нагадував про Потьомкіна, Катерину II, часи якої тоді російському громадянству здавалися блискучими. Минуле Степової України, в момент приїзду до Катеринослава Гавриїла, ще не було, можна сказати, предметом історичного дослідження; місцеві архиви нікому з істориків ще не були відомі. 20-ті роки XIX стол., завдяки „Історії Малої Росії“ Д. Бантиша-Каменського та збірникам Українських пісень князя Цертелєва та М. Максимовича, будили в московському та українському громадянстві зацікавлення історією українського народу, його попереднім життям та поетичною творчістю. Те-ж саме зацікавлення підтримувалося й „Енеїдою“ та „Наталкою-Полтавкою“ І. Котляревського й „Полтавою“ О. Пушкіна. Мало відоме тоді Запорожжя з своєю оригінальною організацією та своєрідним побутом, про яке ходило в народі багато легендарних переказів, приваблювало до себе увагу прихильників старовини та досліду-

¹⁾ Єдиною працею з цього відношення являється стаття протоієрея С. Серафимова: „Гавриїль, архієпископъ Екатеринославскій, Херсонскій и Таврическій“. — „Записки Одесскаго общества исторіи и древностей“, т. V, 919—953. Головнішу літературу про архієп. Гавриїла показано в моїй статті: „Списокъ ієрарховъ Екатеринославской епархіи“ в X вип. „Лѣтописи“ Катеринославської архівної комісії (в окремій відбитці ст. 16—17).

вачів минулого. В цей час відомий пізніше І. І. Срезневський приступав до складання своєї „Запорожской Старины“ й збирав для неї матеріали в наддніпрянських селах коло Ненаситецького порогу.

Природно, що й катеринославський єпископ, учень Євгенія Болховитинова й прихильник старовини, звернув увагу на Степову Україну, на її минувшину, й став її дослідувачем. Катеринославські архиви, особливо консісторський, дали йому багаті матеріали, частину яких використував він в своїх надрукованих працях, починаючи з „Исторической записки о Пустынно-Николаевскомъ Самарскомъ монастырѣ“ (Одеса, 1838 р., 68 стор.), частина ж їх залишилася невикористаною. Поруч з архивними матеріалами він збирав і народні перекази, користаючися для цього всякою нагодою (особливо під час одвідувань парахвій своєї єпархії)¹⁾. Прихильність архивп. Гавриїла до місцевої старовини була помічена зразу ж, на перших порах його перебування в Катеринославі. Із Срезневський, автор згаданої вище „Запорожской Старины“, в одному з своїх листів до матері, в 1839 році, згадує про нашого архиерея й називає його „самымъ страстнымъ“ прихильником „до этой старины“.²⁾

Шукаючи народних переказів, Гавриїл звернув увагу на столітнього обивателя слободи Михайлівки, над р. Сурою, в 35-ти верстах од Катеринославу (тепер Сурсько-Михайлівка) Микиту Леонтієвича Коржа, який багато пам'ятав про Січ та Запорозьке товариство, бо народився 1731 року в містечку Новий Кодак, за хрещеного батька мав одного з запорозьких старшин Якова Качалова, який взяв семилітним свого хрещеника до себе, й з того часу останній жив з ним і в Січі, й в його зівовнику, що був над р. Сурою (Сухую), на тому самому місці, де пізніше виникла слобода Михайлівка. Качалов не втратив свого зівовника й після зруйнування Січі й, видно, ставився лояльно до московського правительства та того, що воно робило в запорозьких „палестинах“ . так треба думати, вважаючи на те, що цей Качалов, після 1775 р., мав московський військовий чин премьер-майора.) Качалов у своєму зівовникові мав немало худоби, поставив там рубану хату з липового дерева, а коло неї розвів сад. Все це, по смерті Качалова, досталося його хрещеникові, який, маючи вже онуків та правнуків, умер в жовтні 1835 року. В Михайлівці згоріла од блискавки церква, й селяне розпочали будівлю нової; Корж, що й раніше часто виконував громадські доручення, ходив, не дивлячися на свою старість, за збором жертв й застудився. Ця хвороба й обірвала довге життя Коржа; його поховано коло вівтаря нової михайлівської церкви.“)

Збудовану Качаловим хату, що в ній жив Корж, архієпископ Гавриїл бачив на власні очі й у передмові до „Устнаго повѣствованія“ описує її так: „Жив він (себ-то Микита Корж) у властній хаті, яка дісталася йому од його предків, чистих Запорожців, й само собою, се б то і старістю своєю, й зовнішнім виглядом надмірно цікавила всіх проїзжих через те село, простих і значних людей, з яких багато через те саме й зупинялися на ніч у Коржа... Оселя була обсажена віковими деревами, а кругом обтікала її річка, тонка, як нитка, що обвивала її, немов плющ дерево“. З неї

1) Старий протоієрей Фортунат Пухальський в 1897 році розповідав мені, що Гавриїл, від час об'їзду єпархії, розпитував про минуле старих селян; такий випадок він знає відносно містечка Широкої, Херсонського повіту, де о. Пухальський був священником в сорокових роках XIX ст.; оповідач називав і імя тих селян, з якими він розмови Гавриїл.

2) „Кіев. Стар“. 1901 р., июль-августъ, стор. 238.

3) „Устное повѣствов.“, передмова, стор. 2—3; порів. Біднов В. „Къ исторіи запорожскихъ старшинъ и козаковъ“ в X вип. „Лѣтописи“ Катеринославської архивної комісії.

хтось зробив малюнок, а під ним помістив уривок пісні, яку Корж співав в часи веселого настрою:

„Ой, Січ - мати,
Ой, Січ - мати!
У Лузі заробити,
А в Січі пропити...“¹⁾

Як архієпископ Гавриїл знайшов Коржа? Покійний академик Мик. Петров, покликаючися на одну з приміток редакції „Основи“, каже, що його з Коржем познайомив Олекса Стороженко, який знав Коржа й залишив про нього „Споминки...“²⁾

Справді, в цій примітці (до рецензії на книгу А. Абанасьєва-Чужбинського — „Поїздка вь Южную Россію...“) говориться, що оповідання Коржа „було записано архієпископом Гавриїлом, по вказівці О. П. Стороженка, перед цим років за двадцять (,тому назадь около двадцати лѣтъ“). Але ж, як побачимо нижче, така хронологічна дата не відповідає дійсності: оповідання Коржеві записано в 1828—1831 рр., отже значно раніше, ніж твердить редакція „Основи“. Зацікавлення архієпископа Гавриїла місцевою старовиною, його положення та поїздки по єпархії давали йому можливість, за допомогою місцевого духовенства, вишукати таку цікаву для нього людину, як Корж, і без вказівок Ол. Стороженка. „Споминки“ останнього про Коржа³⁾ на мою думку, мало дають підстав вірити, що Стороженко знав Коржа персонально, а перебування його на військовій службі, за межами Катеринославщини, й не давало йому можливості знати особисто ані Коржа, ані Гавриїла, а тому найправдоподібніше, що архієпископ сам вишукав

Про те, як появилася „Устное повѣствованіе...“, перш за все знаємо од самого Гавриїла: з його передмови до цієї книжки бачимо, що оповідання Коржеві записував не сам він, а спільно з ректором катеринославської семінарії, архимандритом Іаковом Вечерковим, що пізніше був єпископом саратовським і вмер нижегородським архієпископом: „обидва ми (се б то Гавриїл та Іаков), кожний в своєму стані та на посадах, од 1828 р до року 1831, мешкали в Катеринославі, де з нами розмовляв і Микита Леонтьєвич Корж. І от він розповідав про своє давнє запорізьке життя-перебування, а ми слово в слово записували. І коли сполучили між собою уривки, вийшла книжиця“ (з передмови Гавриїла, нумерован стор. 2).

Що архимандрит Іаков брав участь в записуванні оповідань Коржевих, це видно й з його власних споминів, уривки з яких наводить І. М., автор брошури: „Преосв. Іаковъ, архієпископъ Нижегородскій и Арзамаскій“ (Москва, 1855 р.). Про те-ж саме свідчить в своїх „Запискахъ“ і Н. Н. Муракевич, який був добре знайомий з архієп. Гавриїлом і брав участь в виданні окремою книжкою „Устного повѣствованія...“ В Муракевича читаємо: „преосвященний (Гавриїл), разом з ректором семінарії Іаковом (пізнішє архієпископом нижегородським), записали слово в слово оповідання Коржа й, таким чином, збогатили історію Новоросійського краю дорогоцінним ма-

¹⁾ „Устное повѣствов.“, передмова, нумеровані стор. 3—4. Цей малюнок можна бачити в другому томі творів архієп. Гавриїла (Москва, 1854 р.). Звідти попав він в ріжні пізніші видання (в Каценка та ин.).

²⁾ Н. Петровъ, Очерки по истории украинской литературы XIX ст., Київ, 1884, стор. 280. Примітка редакції „Основи“, на яку він поклякається — „Основа“ 1862 р., сичень, відділ бібліографії, стор. 44—45.

³⁾ Твори Олекси Стороженка, видання львівської „Просвіти“, 1911 року, стор.

хтось зробив малюнок, а під ним помістив уривок пісні, яку Корж співав в часи веселого настрою:

„Ой, Січ - мати,
Ой, Січ - мати!
У Лузі заробити,
А в Січі пропити...“¹⁾

Як архієпископ Гавриїл знайшов Коржа? Покійний академик Мик. Петров, покликаючися на одну з приміток редакції „Основи“, каже, що його з Коржем познайомив Олекса Стороженко, який знав Коржа й залишив про нього „Споминки...“²⁾

І Справді, в цій примітці (до рецензії на книгу А. Аванасьєва-Чужбинського — „Поїздка вь Южную Россію...“) говориться, що оповідання Коржа „було записано архієпископом Гавриїлом, по вказівці О. П. Стороженка, перед цим років за двадцять („тому назадь около двадцати лѣтъ“). Але ж, як побачимо нижче, така хронологічна дата не відповідає дійсності: оповідання Коржеві записано в 1828—1831 рр., отже значно раніше, ніж твердить редакція „Основи“. Зацікавлення архієпископа Гавриїла місцевою старовиною, його положення та поїздки по єпархії давали йому можливість, за допомогою місцевого духовенства, вишукати таку цікаву для нього людину, як Корж, і без вказівок Ол. Стороженка. „Споминки“ останнього про Коржа,³⁾ на мою думку, мало дають підстав вірити, що Стороженко знав Коржа персонально, а перебування його на військовій службі, за межами Катеринославщини, й не давало йому можливості знати особисто ані Коржа, ані Гавриїла, а тому найправдоподібніше, що архієпископ сам вишукав Коржа.

Про те, як появилoся „Устное повѣствованіе...“, перш за все знаємо од самого Гавриїла: з його передмови до цієї книжки бачимо, що оповідання Коржеві записував не сам він, а спільно з ректором катеринославської семінарії, архимандритом Іаковом Вечерковим, що пізніше був єпископом саратовським і вмер нижегородським архієпископом: „обидва ми (се б то Гавриїл та Іаков), кожний в своєму стані та на посадах, од 1828 р до року 1831, мешкали в Катеринославі, де з нами розмовляв і Микита Леонтьевич Корж. І от він розповідав про своє давнє запорізьке життя-перебування, а ми слово в слово записували. І коли сполучили між собою уривки, вийшла книжиця“ (з передмови Гавриїла, нумерован стор. 2).

Що архимандрит Іаков брав участь в записуванні оповідань Коржевих, це видно й з його власних споминів, уривки з яких наводить І. М., автор брошури: „Преосв. Іаковъ, архієпископъ Нижегородскій и Арзамаскій“ (Москва, 1855 р.). Про те-ж саме свідчить в своїх „Запискахъ“ і Н. Н. Мурзакевич, який був добре знайомий з архієп. Гавриїлом і брав участь в виданні окремою книжкою „Устного повѣствованія...“ В Мурзакевича читасмо: „преосвященный (Гавриїл), разом з ректором семінарії Іаковом (пізніше архієпископом нижегородським), записали слово в слово оповідання Коржа й, таким чином, збагатили історію Новоросійського краю дорогоцінним ма-

¹⁾ „Устное повѣствов.“, передмова, нумеровані стор. 3—4. Цей малюнок можна бачити в другому томі творів архієп. Гавриїла (Москва, 1854 р.). Звідти попав він в ріжні пізніші видання (в Кашенка та ин.).

²⁾ Н. Петровъ, Очерки по історіі української літератури XIX, ст., Київ, 1884, стор. 280. Примітка редакції „Основи“, на яку він покликається — „Основа“ 1862 р., січень, відділ бібліографії, стор. 44—45.

³⁾ „Твори Олекси Стороженка“, видання львівської „Просвіти“, 1911 року, стор.

теріалом“. Гавріїла Мурзакевич вважає „першим редактором“ оповідань Коржа.¹⁾

Той факт, що оповідання Коржеві записував не сам Гавріїл, а спільно Вечерковим, дає підставу з'ясувати коли написано „Устное повѣствованіе..“ Явившись до Катеринославу 1 серпня ст. ст. 1828 р., Розанов вже застав там архимандрита Іакова; а на початку 1832 року останній вже був єпископом Саратовським,²⁾ отже „Устное повѣствованіе“ повинно бути вже готовим до кінця 1831 року. На це вказують і наведені вище слова передмови архієпископа Гавріїла до нього, се б то Устного повѣствованія: „обидва ми.. од 1828 р. до року 1831-го мешкали в Катеринославі, де з нами розмовляв і Микита Леонтъевич Корж“. У 1912 році мені довелось бачити в Катеринославі список „Устнаго повѣствованія..“, виготований для новоросійського генерал-губернатора, графа М. С. Воронцова, ніби то од імени самого Коржа, з таким написом: „его сіятельству, сіятельнѣйшему графу Михаилу Семеновичу Воронцову, г. Ново-Россійскому и Бессарабскому генералъ-губернатору, всего южнаго края особому благодѣтелю и просвѣщенія любителю со всеуниженіемъ поднести осмѣливается повѣствователь старины, дряхлѣй, столѣтній старецъ Никита Корж. 1835 года сентября 15 д.“³⁾ Список цей виявляє з себе зшиток звичайного сіруватого папіру формату нашого поштового аркушу великого розміру, що од часу пожовк; його покрито дрібним письмом, сторінки не нумеровані; містить в собі весь текст „Устнаго повѣствованія...“ Наведений напис свідчить, що він призначався для М. С. Воронцова й, напевне, саме тоді, коли Ап. Скальковський, збираючи архивні матеріали, з доручення згаданого Воронцова, для свого „Хронологическаго обозрѣнія событій Новороссійскаго края“, перебував у Катеринославі. Через Ап. Скальковського, мабуть, і гадав Корж чи, правдоподібноше, сам Гавріїл, передати М. С. Воронцову цей список, бо той цікавився минулим Степової України.

Наведений вище напис, зроблений дуже старано і штучно, міститься на першій картці шитка; на другій картці починається текст оповідання, з таким заголовком перед ним: „Устное повѣствованіе бывшаго Запорожца, а нынѣ Екатеринославской губерніи и уѣзда, селенія Михайловки, жителя Никиты Леонтъевича Коржа, 1831-го года октября 12-го учиненное“. Зазначена дата, без сумніву, й показує, коли саме Гавріїл та Вечерков з поодиноких уривків утворили „книжицю“, се б то коли саме записав Коржевих оповідань надано було остаточну редакцію, в якій вони, з де якими невеличкими змінами, появилася в друкові.

Що оповідання Коржа остаточно були закінчені 1831 року, можна бачити і в Скальковського, в його статті: „Изуствныя преданія о Новороссійскомъ краѣ“. Тут, в першій частині, у вступі до наведених ним уривків з „повѣствованія“ Коржа, Ска-ий подає відомости про самого оповідача його ж власними словами, взятими з книги архієпископа Гавріїла, і от, навівши його слова: „зимовникъ свой со скотоводствомъ имѣлъ (Качалов) при рѣкѣ Сухой-Сурѣ, гдѣ нынѣ я проживаю“ — Скальковський робить таку примітку: „это было говорено въ 1831 году.“⁴⁾ Одержавши, од Гав-

1) „Русская Старина“, 1889 р., т. I, стор. 258.

2) Іаков Вечерков був ректором Катеринославської семинарії з 20. августа 1823 р. до кінця 1831-го, коли його було викликано до Петербургу й там 19 марта 1832 р. висвячено на саратовську кафедру; вмер він 20 мая 1850-го року в Петербурзі. „Лѣтопись“ Катеринослав. архив. комісії, вип. VI, 1910 р., стор. 86 і 88.

3) Див. статтю В. Біднова: „Къ характеристикѣ мѣстныхъ литературныхъ нравовъ“ (С. А. Никитинъ и его „Екатеринославская старина“) — в VIII вип. „Лѣтописи“ Катеринославської архивної комісії, 1912, стор. 265—288.

4) „Журналъ Мин. Народ. Просв.“ 1838 р., N 6, отд. II, стор. 491.

риіла копію Коржевих оповідань, він очевидно, довідався од записувача й редактора їх й про те, коли саме закінчено „Устное повѣствованіе...“, й це було для нього настільки безсумнівним що, наводячи уривок про „атакування“ Січи, в кінці якого говорить, що задунайські Запорожці були під владою турецького султана „до нынѣшнего времени, по 1830 годъ“, Скальковський перероблює „1830“ на 1831-й.¹⁾ Факт, що Іаков Вечерков у грудні 1831 р. вже виїхав з Катеринославу, в звязку з заявою самого Гавриїла, що він і Вечерков спільно жили й розмовляли з Коржем в 1828 — 1831 роках, дає підставу пристосувати остаточне закінчення „Устнаго повѣствованія...“ іменно до 1831 року, а тому й треба визнати справедливим і згідним з дійсністю напис на згаданому вище спискові 1835 року, що „Устное повѣствованіе...“ „учинено“ (закінчено й з поодиноких частин складено „книжицю“) 12 жовтня 1831 року.

Оповіданням Коржа, як і самому йому, архієпископ Гавриїл уділяв багато уваги. Корж був бажаним гостем в архієрейському домі й часто „бесѣдовалъ“ з архієреєм та ректором семинарії. Під час святкування Катеринославою столітнього ювілею свого існування (в 1887 р.) було опубліковано уривки споминів А. Н. Молчанової, жінки регента архієрейського хору в Катеринославі за Гавриїла. З них видно, як ставився останній до Коржа. Молчанова говорить: „Корж в нього (Гавриїла) бував частенько; тепер я не пригадую тої людини, але пам'ятаю, моя прислуга звідкись-то довідувалася про приїзд його й докладувала було мені: „а до преосвященного Корж приїхав“. А цей приїзд тоді значив, що архієрейський хор буде спочивати.“²⁾ Річ в тім, що архієпископ Гавриїл дуже любив співи, й хорові доводилося багато працювати. Приїзд-же Коржа заставляв Гавриїла забувати про хор: весь час тоді він оддавав розмовам з Коржем. Не обмежуючися тим, що сам слухав Коржа, Гавриїл іноді випускав Коржа й на різних прилюдних святах та урочистостях. Так, 22 травня ст. ст. 1830 р. в Катеринославі одбувалися закладини катедрального собору. Правив сам преосвященний Гавриїл; „в кінці відправи на сцену виступив поселянин Корж, який був присутній на перших закладах цього храму, що одбувалися 9-го травня 1787 року.“³⁾

У передмові до „Устнаго повѣствованія...“ Гавриїл заявляє, що видає Коржеві оповідання „въ оригинальномъ его тонѣ“, се б то „въ тѣхъ самыхъ словахъ, выраженіяхъ, оборотахъ, словомъ — въ томъ самомъ разсказѣ, какимъ они вылились изъ устъ самого автора“. Отже, вважаючи на це, можна сподіватися, що його оповідання буде писано мовою народною, українською. Але ж читач „Устнаго повѣствованія...“, бачить, що воно написано мовою російською. Очевидно, записувачі-москалі не могли справитися з українською мовою Коржа, а перекладали її на мову московську й тільки зрідка, де-нде, зберігають правдиву мову оповідача, який переказував те, що він бачив або чув. Через те оповідання Коржеві стилем своїм нагадують інші історичні праці архієпископа Гавриїла (як, наприклад, „Отрывокъ повѣствованія о Новороссійскомъ краѣ изъ оригинальныхъ источниковъ почерпнутый“ — „Записки Одес. Общ. Истории и древностей“, т. III, стор. 79—129 та його продовження — тамже, т. V, стор. 420—488), з тією лише різницею, що в останніх помічається вплив мови архівних документів, а в опо-

¹⁾ Ibid., 1838 р., июнь, отд. II, стор. 510—511; порів. „Устное повѣствованіе“, стор. 54—55.

²⁾ „Екатеринослав. Юбилейный Листокъ“ 1887 р., N 22, стор. 211.

³⁾ „Лѣтопись“ Катеринослав. архив. комісії, вип. VI, стор. 87—88, примітка (уривок з споминів Іакова Вечеркова).

віданнях Коржа почувається сильна українська стихія, що особливо помітно на стор. 13—20, де йде мова про права запорозькі та закони, на стор. 30—36 (про звичаї запорозькі) та ин. Що Корж говорив не такою мовою, як видруковано його „Повѣствованіе“, це видно з де-яких місць „книжиці“ Гавриїла. Наводимо приклади, з додержуванням правопису книги. „Вотъ яки у нас були суды и права по Запорожскимъ обычаямъ“ (стор. 20). Страву „насыпають кухари въ деревянные ваганы и ставятъ на сырно“ (стор. 37.) Говорячи про те, як Корж зробив для Новокодацької кріпости два плетені з лози кошелі, Гавриїл так передає слова Коржеві: „видя, що люди роблять, зробивъ и соби для памяти, собственными руками, два кошелы и, отвезши волами на мѣсто, поставивъ, якъ треба, и насыпавъ землю“ (стор. 89). Але ж трапляються цілі сторінки, де не здибуємо українських виразів або слів, а бачимо переклад, а може й вільну передачу оповідання Коржевого (особливо в розділах восьмому та девятому). „Сии кошелы (в Нових-Кодаках) подѣланы были на счетъ защиты противу непріятеля“ (стор. 88); „самый городъ (Новомосковскъ), въ разсужденіи своей судебной зависимости, принадлежалъ тогда къ Кременчугской губерніи“ (стор. 60); „вся сія украина и вся палестина... разными способами, случаями и разными російскими царями приобрѣтена, завоевана и присоединена вновь къ истой нашей Россіи“ (стор. 61) й багато інших виразів свідчать, що записувачі часто передавали слова оповідача зовсім не так, як говорив Корж. Варто уваги, що, перелічуючи запорозькі страви, записувач (а може й сам Корж) користується словами „Енеїди“ Котляревського: „тетеря, рубци, галушки и рыба „на стябло“, а свинячую голову до хрину, а иногда и локшину на перемѣну“ (стор. 37, порівн. „Енеїда“, частина I, строфа 27-ма).¹⁾

Що до фактичної правдивости оповідань Коржа, то в них єсть очевидні помилки. Де-які з них записувач і зазначає в своїх примітках та поясненнях, як: от рік мандрівки цариці Катерини по Степовій Україні — 1785 рік, замість 1787-го (стор. 69), неіснування de jure Кременчуцької губернії (стор. 72), оповідання про Козар та їх „полководца Кошевого Германа“ (стор. 85), тверження, що Хмельницький був гетьманом після Мазепи (стор. 10); де-яких помилок він не зазначив, бо тодішній стан відомостей що-до минулого Степової України не дав можливости помітити їх. Так, в другому розділі говорить про заснування слободи Михайлівки та про судовий процес громади цієї слободи з поміщиками Петром Папчинським та Вермінкою з-за захоплених ними селянських земель. В цьому оповіданні Корж, напевне, переплутав хронологію подій.

Факти захоплення михайлівської землі Папчинським та Вермінкою, що, по свідцтву Коржа, трапилися пізніше наказу про знищення вільних хуторів, мали місце ще у 80-х роках XVIII стол. В архіві Катеринославського губернского правління збереглися документи 1786 року, що освітлюють сварки одного з запорозьких старшин, полкового осавула Гната Каплуна з Петром Папчинським з-за бувшого зімовника Якова Качалова (связка N 58, „дѣло“ N 64). Ці документи опубліковано мною в праці: „Къ исторіи бывшихъ запорожскихъ старшинъ и козаковъ“ — „Лѣтопись Екатеринославской Архив. Комиссії“, вип. X, в окремій відбитці стор. 33—40. Це дає підставу гадати, що Корж помилково відносить наказ про знищення вільних хуторів до 1800 р.: ще 1779—1780 рр. адміністрація Новоросійської губернії зганяла населення з хуторів до слобід та міст. Див. мою статтю

¹⁾ В берлінському виданні „Українського Слова“, 1922 року „Твори І. Котляревського“, т. I, стор. 7

Матеріали для історії колонізації б'євпшихъ Запорожскихъ влад'єній“ — „Л'єтопись“ тієї-ж Архивної Комисії, в. ІХ, стор. 204—215.

Судовий процес, по умовах старих часів та загальній російській практиці, тягся, очевидно, десятки років. Та так, справді, й було. Згадані вище документи свідчать, що наказ про знищення вільних хуторів (1779—1780 рр.) спричинився заснуванню Михайлівки; захоплення Папчинським землі перед 1786 р., се б то в момент заснування слободи, викликав початок процесу, про який оповідає Корж. Зазначений процес, проходячи ріжні інстанції та стадії, провадився дуже довго: справа з Папчинським закінчилася в часи Павла І (1796—1801 рр.), а з Вермінкою тяглася до 1804—1805 рр. Цікаво те, що Корж згадує лише трьох катеринославських губернаторів: Синельникова, Селецького та Берха,¹⁾ справді-ж їх було значно більше: не називає Каховського В. (1789—1792), Хорвата (1793—1796), Бердяєва (1797 р.), Миклашевського (1800—1802 рр.). Він памятає лише тих губернаторів, що мали найближче відношення до судового процесу: при Синельникові (од 1783 до 1788 р.) справа розпочалася, при Селецькому (1798—1799 рр.) закінчився процес з Папчинським, а при Берхові (1803—1806 рр.) — з Вермінкою. Такий хід подій можна бачити і в самих оповіданнях Коржа: він мешкав, після смерті хрещеного батька, в його зимовникові (стор. 3 і 4); там померла його жінка, а Папчинський захопив зимовник і землю; на тій землі він заселив дві свої слободи, а в зимовникові Коржевому було поселено вісім родин-кріпаків Папчинського. Самого Коржа було витіснено та вигнано з його оселі. „І я тоді“ — каже Корж, — „тинявся по чужих дворах з малолітніми дітьми-сиротами, що залишилися од моєї покійної жінки“ (стор. 6). В цей час йому довелося жити разом з Глобою коло Половиці, „на тому самому місці, де тепер будинок світлішого (се б то Потьомкіна) та скарбовий сад, внизу над Дніпром, під скелею, де його й млин був — один на камях поставлений, а другий байдачний для фалюшів, на якому валяли сукна“. З ними-ж мешкав ще один жонатий козак (бувший запорізький полковий осавул) Гнат Сидорович Каплун. Всі три вони й „жили з своїми семьями в одній хаті, під одним дахом“, а в цій хаті „було дві половини“ (стор. 56). Це мешкання з Глобою після того, як Папчинський одібрав у нього зимовник, і дало Коржеві можливість бути свідком закладіи Катериною ІІ величезного собору в Катеринославі 9 травня 1787 року, про що він докладно розповів Гавриїлові (стор. 67—72). На тому місці, де стоїть Потьомкінський дворець, Корж посіяв ячмінь; його ще не було зібрано, як каменярі „почали розміряти на фундамент“, а Глоба та Корж покинули свою оселю та заведений ними сад і „пішли по своїх місцях“ (стор. 76). Процес з Папчинським розпочав згаданий вище полковий осавул Гнат Каплун, що 1786 р., в березні, подав скаргу на Папчинського „правителєві“ Катеринославського намістництва Синельникову, а в підтверження своїх прав на зимовник Качалова Каплун покликався на росписку самого Качалова й посвідку новокодацької громади, як доказ того, що Каплун купив зимовник Качалова за 38 рублів.²⁾

У восьмому розділі оповідач припускає де-які неточности, вживаючи назву „Кременчуцька губернія“. Хоч він, як це видно на стор. 60-ій, й одріжняє її од Новоросійської, але-ж такої губернії не було. 1764 року було утворено Новоросійську губернію, в склад якої увійшли: Полтавський полк

¹⁾ „Устное пов'єствов.“, 76 і 9; на стор. 9 стоїть „Берг“ помилково.

²⁾ Біднов В. „Къ історії б'євпшихъ запорожскихъ старшинъ и козаковъ (одбитка з X вип. „Л'єтописи“ Катеринослав. архив. комис.), стор. 33—37 (текст скарги, росписка та посвідки).

Гетьманщини, Новосербія, Словяносербія та стара Українська лінія.¹⁾ В 1775 році, по зруйнованні Січі, до Новоросійської губернії було прилучено Запорозькі землі, які лежали між Дніпром і Бугом. Ті-ж Запорозькі землі, що лежали на схід од Дніпра, з Таганрогом і Бахмутом, ввійшли в склад Азовської губернії. Губерніальні установи Новоросійської губернії весь час містилися в Кременчуці, через що населення й саму губернію називало просто Кременчуцькою, навіть і тоді, коли 1783 р. Новоросійську та Азовську губернії було об'єднано в одно Катеринославське намістництво, бо й тоді, аж до 1787 року, ті установи залишалися в Кременчуці. І Корж вживає назву „Кременчуцька“ (губернія), як тоді вживали цю назву народні маси. Назви губерній „Азовська“ Корж не вживає, хоч не раз згадує про Новомосковськ, колишню Самарь або Новоселицю (стор. 60, 90—91); назву-ж Новоросійська губернія (стор. 60—61) прикладає до часів Павла I, який велів називати Катеринослав Новоросійськом, а мало не всю Степову Україну губернією Новоросійською. Це став очевидним, коли звернемо увагу на початок восьмого розділу: „почавши од давніх часів Запорозьких Катеринослав має вже четверту назву: першою була Половиця, друга — Катеринослав, третя — Новоросійськ, а четверта знову Катеринослав“²⁾ (стор. 55). Через те восьмий розділ буде зрозумілий лише тоді, коли пригадаємо, які адміністраційні зміни довелось пережити Степовій Україні в кінці XVIII ст.

Припускає Корж фактичні неточности й у розділі третьому. Тут він говорить, що в Січі було сорок курінів і сорок отаманів, з яких кожний „ропоряжався своїм курінем“ (стор. 11 і порів. 36). Справді-ж їх було 38, яку кількість бачимо в тих документах, січового архіву, якими користувався Ап. Скальковської,³⁾ князь Мишецький,⁴⁾ Ал. Рігельман,⁵⁾ А. Андрієвський.⁶⁾ Перелічуючи назви 22 курінів, Корж називає куріні: „Плахтівський“, „Глушківський“,⁴⁾ „Конівський“, „Вербицький“, „Шастунівський“, „Гадяцький“ та „Легушківський“ — такі, яких в дійсности не було, в чому легко переконатися, переглянувши списки курінів в показаних вище джерелах (стор. 12). Не зовсім однаково зазначає він і кількість козаків у кожному куріні: на стор. 11-ій говорить: „в кожному куріні рахувалось військових козаків 1000, а в деякому куріні було й більше“⁷⁾ а на 36-ій: куріні були такі великі, „що по 600 козаків і більше могло вміститися в кожному“ з них „за обідом“⁸⁾

1) Стара Українська лінія починалася од Дніпра й тяглася по-над рр. Орілью та Берестово аж до Донця, на протязі 240 верстов. — „Записки Одес. Общ. исторіи и древностей“, т. III, стор. 300.

2) Половиця до 1787 р., чи влaстно до октябpя 1786 р.; од цього часу. — Катеринослав; з 12 грудня 1796 р. до 1802 р. — Новоросійська, потім знову Катеринослав. Це — Катеринослав другий, од 1778 до 1783 року існував Катеринослав перший, як головне місто Азовської губернії, в бувшій Богородицькій крiпості, там, де р. Кільчень вливається в Самарь. Про Катеринослав перший див. „Записки Одесского общества исторіи и древностей“, т. III, стор. 289. (Описаніе городовъ и уѣздовъ Азовской губерніи“).

3) „Исторія Новой Сѣчи“ . . . , вид. 1841, стор. 22—23; вид. 3-тє, т. I, стор. 50—51.

4) „Исторія о козакахъ Запорожскихъ . . .“, стор. 16—17 (Москва, 1847 р.).

5) „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи . . .“, ч. IV, кн. VI, стор. 78—74.

6) „Записки Одесского Общества Исторіи и Древностей“, т. XIV, — Дѣла, касающіяся Запорожцевъ . . . , стор. 655.

7) Тисячу й більше“ козаків показано й на стор. 21-ій.

8) Цю рiзницю можна пояснити тим, що в першому випадковi розумiється кiлькiсть, яка рахувалася в кожному курiні, значилася по списках, а в другому — кiлькiсть тих, що могли разом обiдати в одному курiні. Скальковський дає вiдомостi про кiлькiсть козакiв в кожному курiні за 1757, 1759 та 1769 рр.; але жвннього цифри значно меншi — 150—600 („Исторія Новой Сѣчи“, ч. I, 3-й вид., стор. 50—51). У 1783 році козак Титарiвського курiня заявляв у Київі, що всiх запорожцiв буде „съ 80 тысячъ человекъ“. („Записки Одес. Общ. Истор. . .“, т. XIV, стор. 294—295).

Трудно визнати правдивим оповідання Коржа про „багату трапезу“, якою вшанував у своєму (Кушівському) куріні кошовий Калниш Генерала Текелія, під час „атакованія“ Січи, — з такими подробицями, що, хоч страву й подавали в дерев'яних ваганах і на дерев'яних же тарілках, а напої в дерев'яних „коряках“, але ж Текелій був дуже задоволений обідом й просив кошового, аби той дав йому такого досвідченого кухаря, який варив козакам (стор. 48—49). Це оповідання, як і де-які інші подробиці в сьомому розділі („об'ї атаківанія Сьчи“), треба віднести до продуктів народної творчості.

Фактичні неточности бачимо і в одинадцятому розділі, в кількості запорозьких сел та церков. Коли подивимося в Скальковського, в його „Історію Нової Сьчи“, або в Д. Еварницького, в другому тому його „Істочники для історії Запорозькихъ козаковъ“ то там знайдемо значно більш слобід, ніж 17; так само й церков на території Запоріжжя було значно більше, ніж дев'ять.¹⁾ Пояснюється це тим, що Корж, як помітно з усіх його оповідань, був знайомий тільки з околицями Кодаків, себто теперішнього Катеринославу, далеких же кутків Запорозьких палестин він не знав, а тому про них і не розповідав.

Неможливо погодиться й з його твердженням, що „в часи Запоріжжя, до атаківанія Січи, ніколи не було холодної зими й такої ніхто не пам'ятає, а тому скотина літо й зиму ходила в степу“ (стор. 33). Маємо докази цілком протилежного. Наприклад, присланий російським урядом до Микитинської застави в 1754 році, для видачі „печатних“ московських билетів тим, що, по торговельних справах, ходили до Криму або в Туреччину, урядовець Семенов зазначає в своїх рапортах до київського губернатора, що зима 1754—1755 року була люта, в січні були страшні хуртовини та морози, які знищили в татар силу худоби й примушували купців сидіти на місці.²⁾

Здибуємо помилки і в іменах де-яких осіб, як ось катеринославський губернатор Берт, замість Берх (стор. 9), новокодацький городничий Василь Шостик, замість Шостак (стор. 64) та інші, які скоріше всього треба вважати за друкарські помилки.

Низку таких неважних хиб можна б іще продовжити, але ж всі вони дрібниці в порівнанні з тими коштовними відомостями, що містять в собі оповідання Микити Коржа: для дослідувача минувшини Степової України вони виявляють надзвичайну вартість. Оповідач являєтья видатною людиною серед колишньої народної маси, цікавився всім і до всього ставився уважно, а тому й оповідання його мають такі подробиці й риси, яких не знайдемо ні в яких архивних матеріалах й які надзвичайно яскраво оживляють перед нами минуле;³⁾ їх захоплення та цікавості не може ослабити

1) Єпископ Феодосій (Макаревський) в своїх „Матеріалах для историко-статистического описания церквей и приходовъ Екатеринославской епархіи“ налічує значно більше запорозьких сел і церков. Вміщені мною на сторінках „Літописи“ Катеринославської архив. комісії „Матеріали для історії церковного устроїства на Запорозжь“ свідчать, що церква була, окрім перелічених Коржем, ще в слободі Брегодирівці (або Данилівці — вона настільки була стара, що 1761 року збирання її просив Кіш одноразово з дозволом на церкву в Моциліні та Кар-аухівці) та в Котівці („Літопис“, вип IV, 39—40, 51—55, 61—63, 68—70 та ин.). В труді єпископа Феодосія Макаревського (1880—1881 рр.) таких слобід і церков можна знайти значно більше, та, на жаль, цього труда не маємо в себе.

2) Записки Одес. Общ. истор. і древи. . . ., т. XIV, стор. 618 і 619—20.

3) Корж ставився з великим пієтизмом та любовою до пам'яті Запоріжжя. Заняв на пам'ять грядучим поколінням, шляхом запису його властних оповідань, вважав своїм обов'язком. Він говорив: „Я вже слабію й наближаюся до землі, з неї-ж вьят бих, і вже помітно єсть, яко скоро в мю подобает мі возвратитися й переселитися до

навіть та чужа, не народня мова, в якій записано Коржеві оповідання. Тому й не диво, що всі прихильники старовини багато уділяють уваги „Устному повѣствованію...“ й повною пригоріцею, як воду з чистої криниці, черпають з нього відомости.

Невідомо, чому архієпископ Гавриїл довго не публікував записаних ним та Вечерковим оповідань Коржа. Загал про них довідався завдяки Ап. Скальковському. Літом 1835 р., з доручення новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова, він збирав по різних місцях Степової України архивні матеріали для складання історії „Новоросійського края.“¹⁾ Одвідавши Катеринослав, Скальковський скористувався досвідом та знанням архієпископа Гавриїла й придбав од нього список „Устнаго повѣствованія...“, яке він потім ризноманітно використовував. Перш за все, він, без відома складача цього „повѣствованія“, видрукував уривки з нього на сторінках „Журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія“ під заголовком: „Изустныя преданія о Новоросійскомъ краѣ“ (1838 рік, кн. VI — іюнь, отд. II, стор. 487—513; 1839 р., кн. II — февраль, отд. II, 171—202); потім, видаючи 1841 р. свою „Історію Новой Сѣчи“, він вмістив на її сторінках цілі розділи оповідань Коржа, часто задовольняючися ними як єдиним джерелом для освітлення того чи іншого питання з минулого Запоріжжя. Через те, що про „Історію Новой Сѣчи“ нам вже доводилося говорити,²⁾ то на цей раз обмежуємося тільки статтею: „Изустныя преданія о Новоросійскомъ краѣ“. Першу частину її Скальковський написав 28 апріля 1837 року; в ній подано, з примітками та увагами Ска-ого, три уривки з оповідань Коржа: 1. „о Запорожской Сѣчи“ (стор. 491—494); 2. „о радутахъ и фигурахъ Запорожскихъ и о степной войнѣ“ (стор. 494—499); 3. „атакованіе Сѣчи“ (стор. 501—511). Ці уривки відповідають розділам „Устнаго повѣствованія...“ — третьому (стор. 9—12), десятому (стор. 77—83) та сьомому (стор. 44—55). У вступній замітці (стор. 487—491) він подає загальні відомости про Степову Україну та самого Коржа. Що до Коржа, то відомости про нього бере з першого розділу книги архієпископа Гавриїла (стор. 2—3), додавши до них своє власне, не зовсім правдиве свідчення: „в останні роки свого життя, знайшовши захисток в домі преосвященного Гавриїла, архієпископа Катеринославського, він передавав багато подробиць про цей народ (се б то про Запорожців), які уважно записувалися та перевірялися; з цього оповідання утворилося щось ціле, що й передано мені од його преосвященства.“³⁾

Уривки з оповідань Коржа Скальковський оголошує з тою метою, щоб ознайомити „любителей отечественной исторіи“ з „новоросійскою народною исторією“. До третього уривку додав список запорожських слобід (стор. 511—513), що перераховано в одинадцятому розділі в Гавриїла (стор. 84—94), тільки значно скорочує відомости про кожну з них.

В другій частині своєї статті („Ж. Мин. Нар. Прос.“, 1839 р., кн. II — февраль отд. II, 171—202), Скальковський містить ще три уривки: 1. „законы и права (гражданскіе) Запорожцевъ“ (стор. 175—182); 2. „о наказаніяхъ

предків. Обаче не вмру, но жив буду і повім діла Запорозькі“. („Устное повѣствов...“, стор. 8).

1) Про це докладно в моїй статті: „Ап. Скальковський, як історик Степової України“. Науковий Збірник Українського Університету в Празі, т. II.

2) У згаданій вище статті „Ап. Скальковський, як історик Степової України“.

3) Стор. 490; останнє речення в оригіналі читаємо так: „Изъ сего разказа составилось нѣчто цѣлое, что и сообщено мнѣ отъ его преосвященства“. Згадуючи про походження Коржа з Нових Кодаків, Скальковський каже, що це „село“ лежить „у Дніпровского порога сего ж имени“, се б то змішує Нові Кодаци з Старим Кодаком, який справді знаходиться над Кодакським порогом, Нові ж Кодаци вище його верстов на 15

преступниковъ“ (стор. 182—185) та 3. „о запорожскихъ обычаяхъ и обрядахъ“ (стор. 185—200). Ці уривки відповідають розділам — четвертому (стор. 12—21), пятому (стор. 21—26, скорочено Ска-им опис кар) та шостому (стор. 26—43, те-ж скороченому) „Устнаго повѣствованія...“ За цими трьома уривками Ска-ий згадує (стор. 201) про подоріж Катерини II та заснування Катеринославу й, таким чином, вичерпує зміст записаних Гавриїлом оповідань Коржа.

Наводячи уривки з цих оповідань, Скальковський не дбає про точну передачу тексту, не копіює його, а почасти скорочує, почасти перероблює його, замінючи слова та вирази, вжиті Гавриїлом, на російські, Для доказу, наводимо кілька прикладів того, як Скальковський користувався текстом оповідань Коржа.

Гавриїл.

1. „Тяжущіся приходятъ до Сѣчи“ (стор. 14).
2. „И не медлите Отамановъ, бо имъ не одно дило ваше“ . . . (стор. 17).
3. „Всѣ казаки Запорожскіе обыкновенно принадлежали до Сѣчевыхъ куреней“ (стор. 21).
4. „Що въ лямі по рыбальняхъ или на звѣриной ловлѣ загорюють“ (стор. 22).
5. „Обычаи Запорожскіе чудны, поступки хитры, а рѣчи и вымыслы остры и большею частию на насмѣшки похожи. Запорожцы всѣ вообще головы брили и оставляли только одну чуприну (т. е. пучокъ небольшой волосъ или хохоль, отъ чего и всѣ малороссіане „хохловъ“ названіе получили) надъ лбомъ, и если она чуприна отростаетъ большая и длинная, такъ это препятствуетъ зрѣнію глазъ, то они закладываютъ ея за ухо; иногда чуприну сію называютъ Запорожцы еще и „оселедецъ“ (стор. 26—27).
6. „Сѣчевые казаки занимались по обычаю и звѣриною охотою, рыбною ловлею: ибо въ великомъ дубѣ . . . водилось великое множество дикихъ звѣрей“ . . . (стор. 38).
7. „Сѣчь атакована за блаженной памяти Екатерины II“ (стор. 44).
8. „Архимандритъ бывало съ прочими іеромонахами, попеременно, всякое воскресенье и въ каждый праздничный день говорили имъ въ церкви проповѣди наизусть, самыми разительными, по ихъ малороссійскому штылю, выраженіями“.
9. „О Ногайцахъ и бывшихъ съ ними происшествіяхъ, я не только слышатель, но почти очевидный свидѣтель“ (стор. 83).

Скальковський.

1. „Тяжущіся приходятъ въ Сѣчь“ (стор. 176).
2. И не держите Атамановъ, бо имъ не одно ваше дило“ (стор. 179).
3. Всѣ казаки Запорожскіе, какъ мы уже говорили, принадлежали къ Сѣчевымъ куренямъ“ (стор. 182).
4. „Що у лямі по рыбальняхъ или на охотѣ зарабатываютъ“.
5. „Обычаи Запорожскіе чудны! поступки хитры! и рѣчи, и вымыслы остры и большею частию на критику похожи!“ говоритъ Коржъ. Всѣ вообще Запорожцы голову и бороду брили; на головѣ оставляли только небольшой пучокъ волосъ, чубъ, или хохоль, отъ чего и всѣ Малороссіане отъ своихъ собратьевъ Москвичей, названы Хохлами. Этотъ чубъ иногда былъ такъ великъ, что закрывалъ его лицо; въ такомъ случаѣ его закручивали, какъ косу, и закладывали за ухо; такой чубъ назывался оселедецъ“ (стор. 186).
6. „Сѣчевые казаки, кромѣ военной службы, занимались страстно звѣриною охотою, ибо въ Великому Лугѣ . . . водилось множество дикихъ звѣрей“ (стор. 197).
7. „Сѣчь была атакована при блаженной памяти Екатерины II“ (стор. 501).
8. „Архимандритъ бывало съ прочими іеромонахами попеременно всякое воскресенье и въ каждый воскресный день говорили имъ въ церкви проповѣди наизусть самыми разительными, на ихъ малороссійскомъ языкѣ, выраженіями“ (стор. 504).
9. „Что сказалъ я о Ногайцахъ, всему я, Коржъ, очевидный свидѣтель“ (стор. 499).

Такого рода прикладів можна навести дуже багато; але ж і-завначеного досить для того, щоб побачити, як свавільно поводився Скальковський з текстом „Устнаго повѣствованія...“, як він зміняв його стиль, а нерідко й найсамий зміст його. В такому виді, з своїми змінами та поправками, він наводить оповідання Коржа великими уривками і в своїй „Історіи Нової Сѣчи“, не підозріваючи того, що тим самим зменшує вартість своєї праці. Тому

то архієпископ Гавриїл і визнав необхідним „издать Коржевы преданія въ оригинальномъ его тонѣ“ (друга сторінка передмови) і тим самим зберіг для нас ці перекази в більш правдивому вигляді.

II.

Видаючи усні оповідання Микити Коржа окремою книжкою, архієпископ Гавриїл розбив їх на одинадцять, не однакових що-до розміру, розділів.

Перший розділ: „о жизни Н. Л. Коржа“ (1—4 стор.) знайомить читача з особою Коржа. Народився він в Нових Кодаках, під Катеринославом, 30 мая 1731 року. Прадід його Василь Жадан, родом з Кобеляк, зайшов до Нових Кодаків ще в XVII стол.; дід Тарас Жадан та батько Леонтій, що прозивався вже Тараном, перебували в тих-же Кодаках, жили добродійно й побожно „по христіанському обряду“ й „занимались хлѣбопашествомъ, скотоводствомъ, пчеловодствомъ и рыбною ловлею, а иногда и звѣриною охотою“, бо за часів Запоріжжя з обох боків Дніпра росли „сильні“ та густі ліси, де водилося багато дикого звіря. Семілітнім хлопцем Микиту взяв до себе в Січ його хрещений батько Яків Омелянович Качалор, що належав до військової старшини (був полковником і військовим осавулом), а по зруйнованні Січі „быль пожалованъ отъ короны преміеръ-маіоромъ“, се б то придбав московський офіцерський чин. Качалор мав свій зімовник над річкою Сухого Сурую, на тому самому місці, де пізніше виникла слобода Сурсько-Михайлівка; тут він зробив з різаного липового дерева рубану хату, що мала тільки сіни і в ній самій хаті Корж жив аж до самої смерті своєї. Живучи в хрещеного свого батька, Корж був у різних „послушаніяхъ“ в нього як в Січі, при куріні, так і в зімовникові, по його господарству¹⁾. Одружившись з новокодацькою дівчиною, Корж вже сам вів своє господарство й коли передавав архієпископові Гавриїлові свої спомини, то налічував собі сто років і мав 18 онуків та чотирьох правнуків; тоді він вже думав про смерть. Він каже: „уже изнемогаю и преклоняюся къ землѣ, отъ нея же взяты быхъ и явѣ уже есть, яко скоро въ ню подобаетъ ми возвратитися и преселитися къ предкамъ. Обаче не умру, но живѣ буду и повѣмъ дѣла Запорожскія“. Але ж з початку говорить про слободу Михайлівку „осадчимъ“ якої він був, а потім переходить до Запорозької Січі, Катеринославу та інших місць і подій „здѣшней Украйны“.²⁾

Другий розділ: „о началѣ селенія Михайловки“ (стор. 4—9). Після смерті хрещеного батька, Корж залишився в його зімовникові; коло нього потроху зібралось чимало народу з різних місцевостей, й заснована таким чином слобода звалася „великими вольними хуторами“. Але ж 1800 р.³⁾ царським наказом було велено нищити хуторі, а мешканців їх збирати в певні місця по-над трактовими дорогами й такі слободи називати не вільними хуторами, а селами. Зібрані коло Коржа хуторяне (з Кодаку, Діівки та Сухачівки) постановили переіменувати свої хуторі в слободу й через нього подали прохання про це до „казонної“ палати в Катеринославі, а та одвела землю під слободу, яку й названо було Михайлівкою. Сусідні поміщики Петро Папчинський, бувший тоді секретарем, „в Кременчуцькому губерньському пра-

¹⁾ Корж ніде не говорить, до якого куріня належав як його хрещений батько, так і він сам, а між тим розповідає: „як призвище куріня, наприклад, Канівський або Пластунівський курінь прозивається, то так і козак по куріню зветься“. („Устне повѣствованіе . . .“, стор. 21).

²⁾ Очевидно, порядок такий дав записувач і редактор споминів архієп. Гавриїл.

³⁾ Про хибність цієї дати мова була вище.

влінню“, та Олексій Вермінка, капітан з колишніх запорожців, самовільно захопили частину земель новоутвореної слободи — Папчинський 3000 десятин, а Вермінка — 1500 десятин. Михайлівцям довелося мати з ними судовий процес, а повіреним їх був Корж. Справа тяглася довго, доходила до сенату й навіть царя; Коржеві доводилося їздити до Москви й до Петербургу. Справу було вирішено на користь михайлівців. В примітці до стор. 8-ої записувач „Устнаго повѣствованія“ згадує ще про ті випадки, які траплялися з Коржем в Москві (як його було арештовано в Москві, коли він виміряв довжину найбільшої гармати в Кремлі, наприклад) і про які він оповідав Гаврилові.

Хоч в цьому розділі мова йде тільки про слободу Михайлівку, але ж походження її од Запорозького зімовника та судові процеси селян з сусідними панами з-за засвоєної останними селянської землі — явище звичайне в минулому Степової України, коли, після знищення Запорозької Січи, почалася державна її колонізація.

Третій розділ — „о Запорозькой Сѣчи“ (стор. 9—12). На підставі того, що Коржеві відомо од прадіда, діда та батька, він говорить, що Запорожці в стародавні часи називалися Козарами, а через те, що головне місце перебування їх було по-над Дніпром нижче порогів, то за часів Хмельницького вони й придбали назву Запорожців. Влада над ними належала Хмельницькому, „а Россія до распоряженій ихъ дѣла никакого не имѣла“. Зазначаючи територію Запоріжжя, Корж південно-західну границю його доводить до Случа. Січ стояла над Підпільною; в ній було найвище Запорозьке „правительство“. Підпільною січовики плавали на човнах в Дніпро, а останнім до Лиману та на Чорне море; тою ж дорогою до Січи приходили й грецькі човни з бакалією та іншим крамом. В Січі було 40 курінів і сорок отаманів, з яких кожен роспоряжався своїм курінем; в кожному ж куріні було по одній тисячі, а то й більше, „військових“ козаків, окрім жонатих, що перебували „по зимовникамъ, т. е. по хуторамъ, въ разныхъ Запорозькихъ владѣніяхъ, гдѣ хто себѣ мѣсто уподобаль“; але ж і жонаті були приписані до курінів. З усіх курінів Корж наводить імена тільки 22, а останні забув (назвув шести перелічених навів помилково); з військової старшини він памятає кошового Калниша, суддю Касапа та писаря Глобу: „сіи три члена составляли верховную власть и управляли всѣмъ Запорозьемъ“.

Четвертий розділ — „права Запорозьскія и законы“ (стор. 9—21). В цьому розділі Корж росповідає власне про судові порядки на Запоріжжі. Коли два козаки поб'ються один з одним або один своєю худобою витовче одному хліб чи сіно, чи зробить якусь иншу шкоду, тоді вони, не помирившись один з одним, звертаються до суддів, або панів, у паланку. Паланка, по його поясненню, щось в роді пізніших російських „уездов“ або земських судів; паланки були по великих селах або містах; в склад кожної входили виборні на три роки полковник, осавул та писарь, а до них з Січи призначено було „три підпанка“ з козаків. Паланка — це нижча інстанція. Незадоволені нею, за згодою паланки, звертаються в Січ до курінного отамана того куріня, до якого належить покривдження, а той вже розбірає справу з отаманом того куріня, куди належить оскаржений. На випадок незадоволення тих, що позиваються й судом курінних отаманів, справа йде до військового судді, а од нього, на випадок незадоволення, до найвищої, останньої вже, інстанції — кошового. Постанова кошового негайно виконується. З оповідань Коржа виходить, що суд на Запоріжжі був словесний; він залишив приємні спомини в оповідача, бо Гавриіл пише наприкінці четвертого розділу, од імени Коржа: „вотъ яки у насъ были суды и права

по Запорожскимъ обычаямъ, и хотя бы на 1000 или на 10.000 суммы въ тяжебныхъ дѣлахъ, „то въ одну недѣлю времени все рѣшено будетъ, и далѣе волочиться по судамъ не стануть“. Так само вирішались в запорожскихъ судахъ й інші всякі справи — злодійства, грабунки, душоубства та ин.

Пятый розділ „о смертныхъ казняхъ преступниковъ“ (стор. 21—26). Кадри злочинців поповнювалися переважно нежонатими козаками, т. зв. „сіромами“, або сіромахами, бо останні — сіроми „що въ лями на рибальняхъ или на звѣриной ловли загорують, то все то черезъ пьянство скоро и прогайнують“. Пропивши свої заробітки, сіромахи пускалися на всякі злочини,¹⁾ дозволяли собі всяке свавільство, за що їх і карано було жорстоко, через що й утворилася приказка: „воля медь пье, или кандалы тре“. Скупчившись у ватаги, сіромахи грабували чумаків та купців по великихъ шляхах, вбивали і мордували ляхів та жидів у Польщі так сильно, що „ляхи отъ страха кидали дома и жилища свои и уходили до лясу, во внутренюю Польшу, за Варшаву, а жиды безъ вѣсти бѣжали и духу боялися запорожскаго“. Ватажок — голова ватаги — був „характерником“, його ніяка зброя не брала, й він умів напасти на польського пана так, щоб ніхто з його охорони не чув и не бачив січовиків. Ватажки з своїми нападами крилися од січової старшини; але-ж часто робили їх за згодою курінних отаманів, які попережали в таких випадках ватажка: „Ну, братчику, гляди жъ, щобъ ты якого козака не утративъ; то тоди уже и до куреня не вертайся! сирѣчь: крадь, да кинци ховай“. — І ватажки з своїми сіромами робили такі страшні та нелюдські вчинки, що про них „нелѣпо“ ані говорити, ані на папері викладати. Скарги на ці вчинки доходили не лише до Січі, а й до самої столиці, через що й Січ атаковано та зруйновано. З пійманим у грабунках, злодійствах та вбивствах довго не тягалися, а судили негайно й карали на смерть чи то в Січі, чи то в паланках. Кари на смерть були такі: 1. шибениця, що стояла в ріжних місцях, мало не в кожній паланці, коло великих шляхів; нерідко вішали до гори ногами, а іноді й за ребро залізним гаком; 2. гостра паля — деревяний стовп, аршинів шість, з залізним гострим шпилем на горі, аршинів два завдовжки, — на цей шпиль насажували злочинця; шпиль часто виходив на піваршина в потилицю вище голови; 3. кії, якими забивали до смерти злочинця, привязаного до стовпа десь на майдані; 4. заслання до Сібіру. Засудженого на смерть могла врятувати дівчина, заявивши, що вона хоче мати чоловіком цього злочинця. На ґрунті такого звичаю в Новомосковському, де була Самарська паланка, трапився такий випадок. Злочинця ведуть на місце кари і за ним йде юрба народу. Коли ось назустріч виходить дівчина, з закритим білою хусткою лицем, і заявляє, що вона хоче вийти заміж за засудженого. Останній намагався, щоб зняли з дівчини хустку, аби він міг побачити її лице, й коли його бажання було задоволено, він рішучо заявив: „ну, когда уже на такой жениться, то лучше умереть“. Його було покарано (очевидно, Гаврііл переклав на російську мову вираз, подібний до поширеного: „як така дзюба, то краще дать дуба“).

Шостий розділ — „о Запорожскихъ обычаяхъ и обрядахъ“ (стор. 26—43). Зміст цього розділу, як і попередніх двох, використовано А. Скальковським,

1) Московський секунд-маіор Олександр Никифоров, у своєму рапорті з Січі київському генерал-губернаторові Леонтьеву, 11 січня 1749 року, так характеризує сіромах: „презѣльные пьяницы изъ людей по здѣшнему называемые сиромачи, не имѣющіе у себя не точію лошадей или какого скота, но ниже на плечахъ своихъ платья, а чрезъ зиму валяются въ куреняхъ до весенняго времени. . . . Сиромачи, или по просту сказать, пьяницы и плуты“ . . . „Записки Одес. Общ исторіи и древностей“, т. XIV, стор. 487

Д. І. Еварницьким та ин., хто торкався побуту колишніх Запорозців, а тому передаємо в загальних рисах.

1. Зовнішній вигляд Запорозця: голова голена, за винятком чуба „надъ лбомъ“, або чуприни чи оселедця; бороди не носили, а залишали вуса, які були часто на стільки довгі, що їх, закрутивши, закладали за вуха.

2. Одіж запорозький — для всіх однаковий та одноколіровий, а саме: каптан, черкеска з вилотами, штани „сітовы“, чоботи сап'яїнці, шалевий пояс та кабардинка,¹⁾ кругом і навхрест обкладена галунами; в непогоду та в походах носили вовняну волохату бурку. В свята та в урочистих випадках одіж був не однаковий, а „по достатку“ кожного — багатий, дорогий, різноколіоровий, — жупани. Тут же описано кожний з зазначених предметів.

3. Козак їздив верхи, на сідлі, до якого спереду було причеплено дві пістолі в кобурах, а з-заду — бурку та найбільш необхідні речі. Зброя його: ратище, шабля, чотири пістолі (2 — в кубурах, 2 — за поясом); крім того, мав ще широкий черес з порохом та кулями; рушниці вживалися тільки в бою.

4. Козацькі звичаї при зустрічі та при одвідуванні куріня або гімовника гістьми та страви й напої, що вживали козаки; тут-же дано відомости про побут табунників, скотарів, чабанів. Кожен з них носив надітий через плече шкуратний гаман з кресалом, кремінем та губкою, й був підперезаний ремінним поясом, до якого вшив швайку та ложечник з захованою в ньому ложкою. Ложка була особливою необхідна; хто її не мав при собі, того кошу доводилося навідуватися до кошу сусіднього й там заставав пастухів за обідом або вечерею, то вітав їх так: „хліб та сіль, пани-молодці..!“ — Ті відповідали: „імо та свій, а ти в порога постій“. — Але ж гість виймав свою ложку й сідав і собі до страви, промовляючи: „ні, братці, давайте й мені місце!“ — Господарі висловлювали своє задоволення: „от, козак догадливий та справний! вечеряй, братчику, вечеряй!“ — і охоче давали йому місце. Гостинність серед козаків та чабанів була дуже розвинена; отаман чабанського кошу перш, ніж розпитувати гостя про справу, спішив назв „кіш“, „котига“ та деяких страв: тетері, малая та мамалиги (це все одно), галушок „з пострімою“, загребів (печені в попелі коржі).

5. Звичай запорозький давати імена та прізвища в залежності од вигляду, вдачі, поведінки чоловіка або якогось випадку. Своє прізвище „Корж“ оповідач пояснює тим, що він в дитячих роках, їдучи з Нових Кодак до Січи, зійшов на високу могилу, недалеко од Січи, що звалася Чортотликом, і звідти скотився, зверху до низу, „як корж“; од цього випадку його й прозвали Коржем.

6. Куріні — великі будинки (а не звичайні куріні в пастухів), рубані та з різаного дерева, що його постачав Великий Луг; вони не мали ні чубанів, ні перегородок; в середині куріня, вздовж стін, кругом йшли столи, сидів курінний отаман. Ікони були великі, прикрашені дорогоцінностями; перед ними висіли лампади, які в свята світилися; посередині куріня висіли розкішні паникадила. Піч, в якій пекли хліб, та кухня, де варили страву, були окремо од куріня. Перше місце серед страв займали: тетеря, рубці, галушки, риба „на стябло“, свиняча голова до хрину, а-инколи й локшина

¹⁾ Кабардинка робилася з шкурки звірка що нагайці звали „кабарга“; Запорозці називали його видниою“ або „видрою“. У Великому Лузі водилася сила цього звіря.

на перемену. Виготовлену вже страву кухарі розливали у вагани й ставили на столи, а коло ваганів ставили в ряд, у великих конвах, горілку, мед, пиво, брагу, а до кожної конви (деревяної) начеплювали „михайлики“ — дерев'яні корячки, якими пили, замість чарок. Помолившись Богу, отаман сідав під іконами, а за ним і всі козаки росташовувалися кругом столів. Як подавали рибу „на стябло“, то голови з риби завжди ставили перед отаманом, і тако-го звичаю додержувалися по всіх курінях і зимовниках. По обіді знову молилися, вклонялися отаманові та один одному й дякували кухареві: „спасибі, братчику, що нагодував козаків!“ — Виходячи з-за столу, отаман клав у карнавку копійку; те-ж саме робили й усі козаки. Кухарь витрачав ці гроші на базарі для купівлі потрібних продуктів. Страву варили на кабиці, в міданих або чавунних казанах.

7. Козаки жилилися звірячим та рибним промислами. В густому лісі Великого Лугу та у сильних очеретах коло озер та лиманів, водилися олені, кози, свині, лисиці, — в степах вовки, зайці, бабаки та ин. Шкури цього звірря продавалися до Польщі та Гетьманщини. Рибу ловили в Дніпрі, озерах та лиманах, а особливо в Тілігулі, на Кинбурнській Косі та на Тендрі; риби була така сила, що не тільки „вся Україна Запорозька“ нею живилася, а й Польща вся, Гетьманщина та інші сусідні мешканці.

8. Запорозці були дуже побожні та дбайливі що-до церкви, особливо козаки старшого віку: що-дня відвідували церковні відправи, справляли багаті корогви та хрести, збагачали ризничні приналежности та церковне приладдя коштовними каміннями та розкішними виробами; „по всій Росії вряд чи була ризниця вище ризниці Запорозької“. Щоб підтвердити ці слова Коржеві, архієпископ Гавриїл наводить, на підставі катеринославського консисторського архива, в примітці, відомість про кількість (841) коштовних предметів у Січовій церкві. Корж передає відомости про Січову церкву й монастирь (місце в Січі, де перебували постійно ченці); говорить, що до сел на Запорозжі призначали на духовні посади кандидатів з січовиків. Розділ закінчується докладним описом урочистости обстанови освячення води 6-го січня, на Водохреща. На це свято до Січі козаки прибували з далеких зимовників, збиралося кругом церкви силу піхоти й кінноти, що за духовенством йшла на річку й там, в мент опущення св. Хреста у воду підіймали з гармат і рушниць таку стрілянину, що здається, „вся земля вострепещеть и покроеть всѣхъ зрителей дымомъ“; по закінченні водосвяття починають „жарить во вся тяжкая“ з гармат, „скільки кому угодно“.

Сьомий розділ — „объ атакованіи Сѣчи“ (44—55). Оповідатся про захоплення Січі генералом Текелієм після того, як московськими військами було окуповано „всі паланки, всі містечки та всі слободи по всьому Запоріжжю“. Досить докладно описано останню військову раду, коли вирішалося питання, чи йти військовій старшині до Текелія, се б то — чи здавати Січ без бою, чи битися з ним. Проти добровільної здачі (чи то можна Січ і славне Запоріжжа москалеві оддати за спасибі?! Сього ніколи, поки світ сонця, не буде!) були всі сіроми, бурлаки й нежонаті, які „до того й осілостей ніяких не мали, а тому й бунтували“. Але ж більшість отаманів та багатих козаків, „маючи в себе жінок та дітей і інші „достаточныя обзаведенія“ по зимовникахъ“, щоб не втратити свого майна та врятувати жінок та дітей од „безчеловѣчної“ смерті, не погожувалися з відважними бунтарями. Виступ старого січового архимандрита (Володимира Сокальського), якого поважали всі козаки за те, що по неділях та святах говорив їм в церкві проповіді „наизусть, самими разительными, по ихъ малоросійському штылю, выраженіями“, — дав перемогу противникам бою, й Січ

було здано добровільно. Характерно оповідається про обід Текелія в кошового та втечу з Січі групами „в Тілігул, на заробітки, до лями“, сіроми. „Гола“ сірома просила Текелія видати їм білети, щоб козаки могли йти на заробітки, бо в них не було ні сорочки, ні штанів, а між тим „треба буде... і подушне заплатити, та й панам трохи вділити“. Білети давалися на групи чоловік в 50, але ж з ними тікало значно більше, через що в Січі залишилося дуже мало народу: „отамани... роз'їхалися по зівовниках, а сірома без вісти розбрілася...“ Військо Текелія стояло в межах Запоріжжя сім літ, „пока совершенно утвердились обычай московськїє“. Ті-ж козаки, що втікли з Січі, вступили в турецьке підданство; султан дав їм при усті Дунаю найкращі, що-до рибного та звірячого промислу, землі, й вони жили там до 1830 р., до „останньої“ турецької війни, під час якої, „по н'якото-рому случаю“, за приводом кошового Йосипа Михайловича Гладкого піддалися російській державі. В момент запису оповідання, частину цих задунайських козаків було росташовано по ріжних слободах Дніпровського повіту, а частину послано в похід на турецьку гряницю.

Восьмий розділ: „о началъ города Екатеринослава“ (55—61 стор.) містить оповідання про початок міста Катеринославу. Через те, що останній виник на місці запорозької слободи Половиці, то Корж подає відомости й про неї. На місці Половиці спочатку були зівовники запорозців Крошка (там, де в час запису оповідань Коржевих була гімназія — Клубна ул., де будинок В. М. Хрїникова до революції 1917 р.), Андрія Токаря (де духовна семінарія) та Глоби Лазаря (де Потьомкинський сад пізнійше, над Дніпром, під скелею). Лазарь Глоба, з яким один час жив і Корж, перейшов сюди з Нових Кодаків, де він мав „челядь“ — „до 15 чоловік кравців“; захоплювався він і садівництвом, і розвів два сади (тепер Потьомкинський і городський); в одному з них — городському — його й поховано, й на тому місці, над його гробом, видно ще й досі „кам'яний стовп, замість пам'ятника“. Слобода придбала назву Полвиці через те, що по вкритій лісом та густим чагарником горі по-над Дніпром, по прогаллях, завжди була сила полуниць. „Як полуничні ягоди постигнуть, і хтось з цікавості захоче проїхати повозкою по тих полях, то всі колеса стають мокрими, як од води, й покриваються фарбою, наче обшиті червоним сап'яном; од цієї надзвичайної та нечуваної рідкості й здивування людського предки наші Запорозці й те містечко назвали Половицею, бо в їй багато було полуниць“. Половицю урядом російським переіменовано було в Катеринославу, потім — в Новоросійськ, і знову в Катеринославу; сюди було перенесено ріжні адміністраційні установи, яким доводилося немало блукати по ріжних містах. Корж оповідає й про їх блукання. — До цього розділу архієпископ Гавриїл олдає де-які примітки історичного змісту, а саму назву „Половиця“ пробує пояснити од можливого першого „обивателя“ її, правдоподібно, Половика, як, наприклад, од Гупала пішла назва Гупалівки, од Кота — Котівки та ин.

Дев'ятий розділ — „о путешествіи Императрицы“ (61—77 стор.). Тут записано те, що Корж бачив 1787 року, під час проїзду цариці Катерини шляхах, через 10 верст одна од одної, дворець в Нових Кодаках, пристань і триумфальна арка там-же, оточення цариці, закладини грандіозного собору в Катеринославі, з досить цікавими подробицями, спуск царициних галер через Ненаситець лоцманським отаманом Півторацьким, будування для Потьомкіна дворця на тому місці, де був посіяний Коржем ячмінь, через що Глоба і Корж мусили покинути свою хату й розведені йними сад. Оповідання це освітлює історію заснування Катеринославу й характеризує діяль-

ність Потьомкина, як генерал-губернатора Степової України. Після перетворення запорозької слободи Половиці в Катеринослав, попередні мешканці Половиці перейшли в інші слободи: більшість — до Сухачівки, меншість — до Мандриківки, де тоді сидів зімовником лише один козак Мандрика, який жив виключно рибною ловлею. Утворену таким чином слободу й названо було Мандриківкою (тепер передмістя Катеринославу).

Десятий розділ — „о радутахъ и фигурахъ Запорожскихъ“ (стор. 77—83). Мова йде про захист Гетьманщини од набігів татарських. Щоб попередити несподіваність таких нападів, по лівому березі Дніпра, од устя Орлі аж до р. Конки, по-над самим Дніпром, коло води, поставлено було „радуги“. Це — „родъ уѣздныхъ дворовъ“, і стояли вони один од одного на 10, 20 або й 30 верст, в залежності од місцевих умов, але ж так, щоб „одна другу могла видѣть“. Радуга — подібна до казарми або січового куріня, без чуланів та перегородок, тільки мала сіня та через них коморку „для поклажи“; дах був з дощок або камишовий. Коло радуги — просторий двір, огорожений дерев'яним парканом, а в дворі — конюшні (стайні). По радугах стояли партії гетьманських козаків, в яких були четверокутні шапки з довгими ріжками, — або запорозці, чоловік по 50. Коло кожного радуга, за четверть або пів-версти (пів кілометра) од нього, стояла „фігура“, зроблена з 20 смоляних бочок, які поставлено було шарами одні на одні — шість, п'ять, чотири, три, дві, одна, — з віхтем „мочули“, обвареної в селітрі й привязаної до довгого канату, що було причеплено до верхньої бочки. Козаки, що були в радугах, мусили вартувати коло фігури та втримувати „бекети“ й розїзди в степу, щоб стежити за татарами. Як тільки помічався татарський загін в степу, зараз запалювалися одна за одною фігури, й тим самим повідомлялося населення про небезпеку й про необхідність ховатися або захищатися од степових хижаків. Через те, що татарські напади робилися часто, то радуги та фігури мали велике значіння для населення. Корж добре пам'ятає радуги і фігури, що стояли за Дніпром, насупроти Нових Кодаків, й міг показати саме те місце, де вони були. Ногайці часто робили напади невеличкими групами — 10—20 чоловік; — з високої могили вони помічали, де пасуться табуни та череди або де працюють у полі люде, й несподівано нападали, щоб заграбувати худобу або захопити в полон людей. Козацькі „бекети“ та розїзди повинні були попереджати такі несподівані татарські напади. Щоб стежити за татарськими ватагами, козаки те-ж користувалися високими могилами, але ж виїздити на могилу міг тільки один козак, тоді як татари виїздили на могили по кільки чоловік зразу. Це давало можливість населенню бачити, який розїзд в даній місцевості — свій чи татарський. „Народ Запорожській“, помітивши татар, готовився з ними до бою: збиралися до гурту, робили з возів табор, спільними силами били ворога. Кожен селянин, ідучи в поле, брав з собою мушкет. Ногайці ж користувалися тільки луком.

Одинадцятий розділ — „о стародавнихъ Запорожскихъ селеніяхъ, бывшихъ еще до атакованія Сѣчи“ (стор. 84—94). Дано відомости про де-які села, найбільш давні на Запоріжжі: про де-які досить докладні, а про інші — коротенькі й не зовсім виразні, з поясненням, од чого пішла та чи інша назва.

На правому березі Дніпра зазначено: Старий Кодак, Лоцманську Камянку, Половицю, Діївку, Новий Кодак, Сухачівку, Таромське, Карнаухівку, Тритузне, Кам'янське, Романково; на лівій стороні: Самарь (тепер Новомосковськ), а коло нього Самарський монастир з дерев'яною церквою, багато ризницею та дуже поважаною іконою святителя Миколая, що й зараз уважається чудотворною; Старожила Кам'янка, Петриківка, Могилів, Гупалівка, Перещепина.

Старий Кодак існував під цим іменем ще до приходу „въ сію україну“ древних Запорожців, що звалися Козарами; належав він до Польщі, а в ньому була „знатная побережная крѣпость“, що підлягала якомусь польському князькові. Козари прийшли сюди, десь з-за Києва, під приводом свого кошового Германа, „з великою силою народа“ й росташувалися по лівому березі Дніпра, недалеко од Кодака та польської області по-над Дніпром, що нею правив згаданий князьок. З-за тісноти Герман поділив Козар на три частині: одну залишив коло Дніпра, другу поселив над Доном, а з третьою, яка складалася з найбільш сміливих та завзятих, в кількості до 15 тисяч, пішов на Сибір й завоював його для російських самодержців. Козари, які залишилися коло Дніпра й розселилися в околицях порогів, придбали назву Запорожців. Через те, що останні жили в згоді з польським королем, той, вважаючи на недостачу землі в Запорожців, звелів передати їм Кодак і належну до нього область; та польський „старшина“, що був тоді з князьком в Кодаках, утаїв наказ і не виконував його. Тоді Запорожці, за згодою короля, сім літ душили, грабували, драли та убивали Поляків, доки останні не втікли аж до бувшої грядиці, до р. Случа. З того часу Кодак належить Запорожцям, а сліди польської крѣпости збереглися до цього часу.¹⁾

Новий Кодак теж був ще за часів польського панування; в ньому була невеличка дерев'яна церква, вкрита соломомою та очеретом. Після звільнення цієї місцевости од Поляків, Новий Кодак цілком вигорів. Згодом його було оновлено, й стали називати городом Нові Кодаки. Тут була Запорозька крѣпість: все місто оточено було звичайним глибоким ровом та гострими рогатками в дві лави, на сажень од рову. Над ровом було три дерев'яні, штучної роботи, башти: одна внизу по Дніпру, друга в горі по Дніпру, а третя з півдня. Над ровом, кругом міста, йшов земляний вал, з чотирьма „раскатами“ на рїчках міста, де стояли гармати. Над валом поставлено було великі, з лози плетені, кошелі наповнені землею. Кожний кошель внизу був узький, приблизно коло аршина, вгорі ж широкий, до одного саженя. Ставили їх так, щоб вони вгорі щільно приставали один до одного. За ними переходувалися од ворожих куль оборонці крѣпости; в щілини поміж нижніми буди з Січи до Нових Кодаків, коли робили цю крѣпость, й бачивши, волами одвіз їх на місце, поставив, як треба, й насипав землею. Він дивується тому, що на місці, де було „такое огромное зданіє“, та до того ще й не дуже давно, залишилися тільки ледве помітні сліди.

Говорячи про те чи инше село, Корж (мабуть, на вимоги Гавриїла) пояснює „звідки взялася назва слободи. Отже більшість назв пішло од зака Дея з Нових Кодаків, Сухачівка — од Сухача, Карнаухівка — од козака Карнауха, Тритузна — од козака Тритузного, Камяньське та Старожила од імени козака Романа, Могилів — од Могили, Гупалівка — од Гупала, складного походження. Корж каже: „назву свою вона придбала од того, що була росташована над самим Дніпром, коло берега й мала місце положення для проїзжих людей путь, завдяки чому, як хто їде повозкою, то безупинний

¹⁾ В своїй примітці до цього оповідання Гавриїл каже, що воно „очень темно“ (стор. 85). Питання, звідки Корж має такі відомости.

і сильний робить грюкіт, і ніби, як кажуть прості люде „гартотить“, од чого й Таромським прозвано“ слободу (стор. 89).

Росповідвши про перелічені слободи, Корж додає.

„Ось і всі стародавні Запорозькі слободи, бувші ще до атакovanja Січи. А на інших місцях, по всіх Запорозьких володіннях, були одні тільки зівовники, хуторі та козацькі шалаші, як і в кочових ногайців, бо взагалі всі без винятку пастухи, що блукали по розлогих степах Запорозьких, як от табунишки, скотарі та чабани, проводили по шалашах кочове життя й називали їх кошами, як сказано вище при описові їх звичаїв (розділ VI, стор. 32—33), а про слободи, як і про святі церкви, в них майже й думки не було, або ліпше мовити — й поняття не мали тому, що з усіх перерахованих нами 17 слобід церкви були, помимо Січи та монастирів, тільки в шести селах, а саме: перша в Старому Кодакові, друга — в Новому Кодакові, третя — в Самарі, четверта — в Карнаухівці, пята — в Романкові й шоста в Могиліві; в'їх же церков, з монастирськими та Січовою, на всьому широкому просторі Запорозьких володін' було тільки дев'ять“ (стор. 93—94).

Цим і закінчується „Устное повѣствованіе“ Микити Коржа.

III.

Книжиця архієпископа Гавриїла звернула на себе увагу тодішнього громадянства — московського й українського, й оповідання Коржа цінили дуже високо. На сторінках „Москвитянина“¹⁾ з'явилася докладна рецензія В. Григор'єва, яка зазначає позитивні риси труда архієпископа. Ще років за 70 перед тим в межах Херсонщини та Катеринославщини існувала окрема республіка „напів-руська, напів-польська, напів-татарська, свого роду лицарський орден“ — Запоріжжя, од якого нічого не залишилося, все зникло, про яке нічого не знаємо, бо старі люди або повимірали, або виселилися звідци, нове-ж покоління виросло в нових умовах, при інших ладі. Але ж в глухому куткові Степової України знайшлася стара людина — Корж, „последня развалина разрушеннаго зданія“, що добре памятає минуле. Це- живий літопис, звідки „чутно голос старовини: перед вами, ніби килим, розгортається все життя Запоріжжя, щоб все, що трапилось за останні 70 років, зникло з памяті, й ви б побачили й тодішні степи, й тодішніх козаків віч-на-віч, — хочете, візьміть і читайте оповідання Коржа“. Рецензент подає відомости про походження книги, що утворилася з записів архієпископа Гавриїла та Іакова Вечеркова; згадує про те, що Скальковський вмістив де-які частини Коржевих оповідань на сторінках „Журнала Міністер. Народ. Просвѣщенія“ (1838 р., N 6 та 1839 р., N 2), а 1841 року він „мало не цілком“, вмістив їх в своїй „Исторіи Новой Сѣчи“ й тим самим надав „много цѣны“ своїй праці. Навівши з передмови Гавриїла його сподівання, що книга зустрінє „привітну увагу освічених мужів“, В. Григор'єв закінчує свою рецензію такими словами: „нема сумніву, найшановний архієпископію, що за оцю послугу вам щиро вдячні всі ті, що вміють її цінити; вдячні подвійно: ви допомогли Коржеві воскресити для історії померле Запоріжжя й врятували, можливо, його оповідання од іншої смерті — смерті забуття“.

„Устное повѣствованіе..“ зробило сильне вражіння й на П. Куліша, який те-ж високо цінив докладність та правдивість оповідань Коржа. 1843 року він випустив книгу: „Михайло Чарнышенко, или Малороссія восемь-

¹⁾ 1842 року, N 11, стор. 184—185.

десять лѣтъ назадъ¹⁾ Тут він не раз згадує про цю працю й наводить з неї уривки, якими користається для освітлення та характеристики наміченої ним доби. Так, Куліш малює приїзд гостей так, як це водилося в запорожців („пугу! пугу! пугу!“ — ч. II, стор. 71); картина побивання злочинця кіями (ч. III, стор. 56). У примітках та додатках до другої та третьої частин своєї хроніки він наводить уривки з оповідань Коржа, з зазначенням того, що слова іменно Коржеві: „о прізвищах“ в Запорожців — ч. II, 164—167; про побожність їх — ч. II, 168—171; про захоплення їх церковними співами — ч. II, 171—72; опис запорозьких курнів — ч. II, 177—179; про козацькі „фігури“ — ч. III, 210. Але ж ці уривки Куліш брав не з книжки архієпископа Гавриїла, а з того, що дав Ап. Скальковський на сторінках „Журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія“ та своєї „Історії Нової Сѣчи“. „Книжиця“ Гавриїлова вийшла з друку (чи правдивіше — Куліш довідався про її вихід) вже тоді, як Куліш правив коректу вже третьої частини свого „Михайла Чарнишенка“. Не знаючи, як поводився Скальковський з текстом Коржевих оповідань, він констатує той факт, що наведені ним, Скальковським, уривки в „Журналѣ Мин. Народ. Просв.“ не однакові з тими, що вміщено в „Історії Новой Сѣчи“; а все таки вони „дають нове освітлення тій добі (каже Куліш) до якої стосується моя книга“²⁾ Довідавшись про видання в Одесі „Устнаго повѣствованія...“, Куліш радить, „всім прихильникам малоруської старовини звернутися до цієї дорогоцінної книжки“³⁾

Завдяки П. Кулішеві, оповідання Коржеві придбали широку популярність серед нашого громадянства, їм цілком довіряли й високо ставили, як джерело до знання нашої минувшини. Докази цьому бачимо на сторінках незабутньої „Основи“. В книзі її за січень 1862 року вміщено анонимну рецензію на книгу Афанасьева-Чужбинського: „Поѣздка в южную Россію, ч. I, очеркъ Днѣпра“. Автор цієї рецензії висловлює докір Чужбинському з приводу того, що він не придав своїм відомостям „вірогідности відомих оповідань запорожця Коржа“ З приводу цього редакція „Основи“ додає од себе таку примітку (яку наводимо в перекладі на українську мову).

„Оці оповідання було записано архієпископом Гавриїлом, по вказівці О. П. Стороженка, років за двадцять перед цим. Хоч архієпископ Гавриїл і москаль, все таки він в переказі слів запорожця Коржа зберіг більше ідіомів, ніж в своїй книзі затримує п. Афанасьев-Чужбинський, передаючи по своєму те, що чув од українських селян... Через те, що О. П. Стороженко запорожця Коржа знав особисто та, зверх того, розмовляв і з іншими подібними йому січовиками, то ми не тратимо надії, що він виповнить наше настирливе прохання — написати для *Основи* устне оповідання всіх їх, з пам'яті та з книги архієпископа Гавриїла, на чистій українській мові, якою він з такою перфектністю володіє“⁴⁾

Чи знав Олекса Стороженко особисто Коржа, чи чув він од нього оповідання про Запоріжжя, ми не знаємо (схиляємося до тої думки, що не знав і не розмовляв). Та під впливом прохань редакції „Основи“, він справді написав українською мовою устні оповідання Коржа та подібних йому січовиків, під заголовком: „Споминки про Микиту Леонтьовича Коржа“. „Основа“ припинилася на десятій книжці 1862 р., а тому Стороженко не встиг видрукувати цих „Споминок“ на сторінках прихильної до нього „Основи“, а помістив їх у другій частині своїх творів, що вийшли 1863 року

1) Київ, ч. I, 206 стор.; ч. II, 190 стор.; ч. III, 221 стор.

2) Михайло Чарнишенко . . . ч. II, стор. 164.

3) Ibid., ч. III, 210.

4) „Основа“ 1862 р., січень, від. бібліографії, стор. 44—45.

в Петербурзі.¹⁾ „Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа“ потім передруковувалися з першого, петербурського, видання у всіх пізніших виданнях творів Олекси Стороженка: Суворина — 1897 р. (Петербург). Львівської „Просвіти“ — 1911 р., „Українського Слова“ в Берліні і (1922 р.). На жаль, в нас під руками єсть лише видання Львівської „Просвіти“ та „Українського Слова“; припускаємо, що ці видання не одрізняються од першого. Сам Стороженко робить до своїх „Споминків“ таку примітку: „багато де-чого розказував мені старий Корж, але у сім оповіданні тільки те заявляю, що записане преосвященним Гавриїлом“²⁾. Отже сам Стороженко свідчить, що він переказує тільки „Устне повѣствованіє...“ архієпископа Гавриїла. Як же він передає Гавриїлові записи Коржевих оповідань?

„1827 року, по весні, схотілося мені“ — так починає Стороженко свої „Споминки“ — „подивитися на Ненаситецький поріг, а звідти, водою по Дніпру, спуститися до слобід Капулівки та Покровської і оглядїть ті міста, де колись були запорозькі коші“. Щоб знайти „чоловічка“, який був добре знайомий з історичними місцями по Дніпру, він, Стороженко, іде з Катеринославу до слободи Михайлівки й там питає людей, де б йому переночувати; вони посилають його до Микити Леонтійовича Коржа. Цей охоче приймає його до себе на ніч і погожується поїхати з ним до Ненаситця й до тих місць, де були Січі. Другого дня рано вони поїхали до Ненаситця, а там у слободі Никольській найняли дуба „о чотирьох веслах з рульовим, та й поплили в Капулівку, де колись був Баторйов кош“. Сюди вони прибули перед вечером того-ж самого дня; зараз же оглянули острів, оглянули сліди сторовини, а потім через Чортомлик переплили до окопів Коша, що був на правому березі Дніпра в самій Капулівці, де оглядали могили Сірка та інших Запорозців. Стороженко тут посписував з хрестів написи (десять), а потім пішки пішли до Никиполя, а звідти, переночувавши, поїхали кіньми до Покровського. Там оглянули церкву, місця, де були куріні, написи на хрестах та на сволоках стародавніх хат. З Покровського кіньми поїхали назад до Михайлівки через слободу Чумаки. На цю подорож витрачено трохи більше двох днів. Дорогою Корж оповідає Стороженкові про старовину, оповідає те саме, що й у Гавриїла; про ту ж старовину оповідають ще й лоцман та племінник Коржів у Чумаках. Між оповідання Стороженко вставляє написи на хрестах та на сволоках. Отакий загальний зміст „Споминок про Микиту Леонтійовича Коржа“. „Споминкам“ своїм Олекса Стороженко надає чисто літературну форму й не додержується тої послідовности, в якій Гавриїл передає оповідання Коржеві. Твір Стороженка має дванадцять розділів. *Перший* розділ (стор. 296—300)³⁾ присвячено оповіданню про те, як Стороженко попав у Михайлівку до Коржа, якого він до цього часу не знав; Корж розповідає про своїх предків та трохи про себе й свою хату;⁴⁾ при цьому каже, що народився він 1730 року (в Гавриїла 1731 р.). *Другий* розділ (стор. 300—307): Корж показує Стороженкові свій сад та пасіку й оповідає про початок Михайлівки, судової процес в Вермінкою та Пап-

¹⁾ Дорошенко, Д.: Показчик нової україн. літератури. ... Чернівці, 1917, стор. 28, ч. 258. ✓

²⁾ Твори Олекси Стороженка, видан. т-ва „Просвіта“ у Львові, 1911, стор. 573.

³⁾ Перед першим розділом Стороженко наводить слова Т. Шевченка з його твору „До Основ'яненка“:

„Слава не поляже,
Не поляже, а роскаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия криада
І чї ми діти“ . . .

⁴⁾ Перший розділ з книжки Гавриїла (стор. 1—3).

чинським, передає зміст другого розділу „Устного повѣствованія...“ (стор. 4—9). На стор. 304—06 пригоди з Коржем у московському Кремлі Стороженко передає в юмористичній формі. Замість катеринославського губернатора Бержа в Стороженка — „Герт“ (стор. 307). Третій розділ (стор. 307—313): діалог Коржа з Зінькою, правнукою сьомою; опис хати та відомости про хрещеного батька Качалова й про те, як самому Коржеві дали його прізвище. Умовляються їхати до Капулівки. Відомости про Коржевого хрещеного батька бере з 1-го та 2-го розділів книги Гавриїла. Четвертий розділ (стор. 313—317) — ідуть до Ненаситця, й Корж оповідає дорогою про будування Катеринославу: про Половицю та Лазаря Глобу з його товаришами та садами (в Гавриїла стор. 55—61 і 73 та 76). Тут Стороженко вкладає до уст Коржа заяву, що, коли німці-інженери стали рвати порохові пороги, тоді „од того і Кодацький поріг виявився, а то не було його й видно“.¹⁾ Од Михайлівки до Ненаситця Стороженко рахує „верстов з п'ятнадцять“ (стор. 313), справді-ж їх буде до 50. П'ятий розділ (стор. 317—24): картина Ненаситецького порогу, що чарує й автора, й Коржа; вони сидять на скелі, дивляться „на Боже чудо“, а Корж розповідає про подоріж Катерини II, закладини в Катеринославі величезного собору та ин., що бачимо в „Устному повѣствованія“ (стор. 61—72, 74—75). Розділ шостий (стор. 324—330) од Ненаситця ідуть водою до Капулівки дубом; обидва захоплюються чарівною красою Дніпра. Корж росповідає про територію Запоріжжя (в Гавриїла стор. 100—11) то про стародавні села Запорозькі, які були ще „до зруйнування Коша“, всіх слобід сімнадцять, а церков „всіх на всіх з монастирями та січовою було дев'ять“ — те-ж саме, що й у Гавриїла (стор. 84—94). Сьомий розділ (стор. 330—338) — Корж спить посеред дуба, який „несло бистриненою“; проходять Кичкас, Хортицю, вступають до Великого Лугу; тим часом Стороженко слухає оповідання лоцмана з Капулівки²⁾ про Січ. Колись людина розумна та до того ще й характерник; що-дев'ять років кудись він зникав на якийсь місяць — „ходив напитися живої води“ — й вертався свіжим, помолоділим. Він раїв товариству, де засновувати Кіш. Так, він порадив осісти над Чортотликом, а потім, як москалі зруйнували Чортотлицьку Січ, він пораяв запорожцям росташуватися „в крейдяній балці коло Каменки“.³⁾ Цей характерник пророкував, де ще будуть Січи; він же говорив, що після зруйнування Січі на Підпільній, козацтво згине, тоді й він сам умре (в Гавриїла цього нема). У Великому Лугу Корж прокинувся й вітає його: „здоров був, батьку Великий Луге!“ а потім заспівав:

Ой, Січ-мати. ой Січ-мати,
А Великий Луг — батько...⁴⁾
Гей, що в Лугу заробити,
Те у Січі пропити...

¹⁾ Стороженко, 316. Цього в Гавриїла нема.

²⁾ Скільки відомо, в Капулівці лоцмани не мешкали, там були кріпаки.

³⁾ Стороженко перекладає назву балки М'глова або „М'глової овраг“, як або „Омелова балка“, а ця назва не має нічого спільного з російським „Омелове“ „крейда“. Замість народної, української назви, Стороженко бере назву російську й перекладає її на українську мову. Звідси в нього „крейдяна балка“. Тільки додаток „коло Каменки“ дає розуміти, що хоче сказати Стороженко (устама лоцмана).

⁴⁾ Цього рядка в „Устному повѣствованія“... нема. Порівн. четверту сторінку передмови архієпископа Гавриїла.

В Капулівці оглядають місця Січей як на острові, так і на березі; Стороженко списує написи з могильних хрестів, в тому числі й над Сірком. Текст написів наведено тут; напис над Сірковою могилою наведено неповно, бо Стороженко не міг прочитати всього, та, крім того, й з помилкою: виходить, ніби Сірко вмер „4. мая“ (в дійсности „1. августа“ ст. ст.). До Капулівки приїхали тоді, як вже „вечеріло“, а оглянувши сліди старовини, як смеркло, пішли пішки до Никиполя, де й ночували. — Таким чином, — розділ цілком незалежний од Гавриїла; для нього Стороженко черпає відомости з иншого джерела. Треба зазначити ще надзвичайну скорість дуба; за півдня він пройшов од Ненаситця до Капулівки, а це буде верст 150! Скорочує Стороженко й віддалення між Капулівкою й Никиполем.

Восьмий розділ (стор. 338—347) — перебування в *Покровському*, де була остання, Підпільська, Січ. Приїхали рано, як тільки сонце стало підніматися з-за дерев Великого Лугу, оглянули місце, де були куріні, при чому Корж показував, де саме стояв той чи инший курінь, назву, якого він пам'ятав. Як і в Гавриїла, Корж назвав тільки 22 куріні (й те-ж помилковими назвами), решту-ж він забув (див. „Устне повістков.“, стор. 11—12); описує внутрішню обстанову куріня та картину товариського обіду (так, як і в Гавриїла (стор. 36—38); говорить про рибальство та звірячий промисел в Запорозців (Гавриїл, стор. 38). Далі йде опис церкви — нової, недавно збудованої, в якій на хорах зберігався старий запорозький іконостас й де-які запорозькі речі (писаний ірмологій, євангеліє, місце для старшини), а Корж оповідає те, що в книжці Гавриїла на стор. 39—43. Розділ закінчується оглядом запорозьких намогильних хрестів та двох стародавніх хат з написами в них на сволоках.

Дев'ятий розділ (стор. 347—357) — Корж і Стороженко їдуть кінями з Покровського до Михайлівки; дорогою Корж оповідає про напади Ногайців на Запоріжжя та Гетьманщину, про радути та фігури (Гавриїл, стор. 77—83), про запорозький одяг та „муницю“ запорозьку (ibid., 27—29), про зустріч гостей в зімовникові та чабанське життя (ibid., стор. 30—34). У слободі Чумаках вони зупинилися пообідати в Коржевого племінника; по обіді Корж спочивав, а Стороженко оглядав руїни запорозького зімовника й слухав оповідання племінника про його властника, запорозця Ониська, що сам спалив свою хату з-за того, що його молода жінка не любила його. Оповідання про Ониська та його жінку в „Устному повістковані“... нема. Можливо, що він справді чув його в тих самих Чумаках.

Десятий розділ (357—366). „Од с. Чумаків аж до Михайлівки розказував Корж“ Стороженкові, „як у Запорозців судили, позивались, як і карали за крадіжку, грабунки і смертоубійства“, се б то те саме, що читаємо в четвертому та п'ятому розділах книжки архієпископа Гавриїла (стор. 12—26). Пізно вночі прибули до Михайлівки.

Одинадцятий розділ (стор. 366—374). На пасіці в Коржа Стороженко слухає його оповідання про знищення Текелієм Січи; тут переказано те, що Гавриїл помістив у своєму сьомому розділі: „объ атакованіи Свчи“ (стор. 44—55). В Стороженка Корж свої оповідання закінчує так: „от тобі, паничу, і кінець!“¹⁾

До своїх записів Коржевих оповідань архієпископ додає передмову, де зазначає вартість цих оповідань, а також де-що додає й про самого Коржа. Стороженко в дванадцятому розділі своїх „Споминок“ робить те-ж саме (стор. 374—379). На початку цього розділу він говорить: „Се було останнє

¹⁾ „Твори Ол. Стороженка“, стор. 374 (видання львівської „Просвіти“).

оповідання Коржа. Після сеї розмови частенько доводилось мені вештатись по Задніпров'ю, а в турецьку війну¹⁾ в Бабадазі, де осадились Запорозжці; нераз доводилось і розмовлять з старими дідами, бувалими козаками, про Січ, і те саме, без одміни, розказували і вони, що оповідав мені старий Корж". 1832 року, „на Іванівську ярмарку“ в Кременчуці Стороженко чув, як сліпий кобзарь „співав про зруйнування Коша і так подобно до оповідання Коржа“, що Стороженко не втерпів, щоб не записати „ті вірши“: „Гей, із-за зеленого гаю червоне сонечко зійшло; Гей, з московського краю велике військо прийшло... Вірші ці він наводить цілком, і вони справді мало нагадують народню пісню... Закінчує останній розділ відомостями про смерть Коржа (як і Гавриїл говорить в своїй передмові).

Отакій коротенький зміст „Споминок про Микиту Леонтійовича Коржа“. Аналіз його доводить, що Стороженко, хоч і заявив, що в оповіданні говориться лише про те, що „записано преосвященним Гавриїлом“, не обмежується записами останнього, а додає до них інші пам'ятки народньої творчості (приказки — про дощ, стор. 366), старовинні написи на хрестах та сволоках, художньо малює картини Ненаситця, Дніпра взагалі та ин., говорить про сучасну йому церкву в селі Покровському і т. д. . Слова Гавриїла він передає в українській мові, але ж надає властний розпорядок та діалогічну форму, а іноді додає до них й де-які властні подробиці. Так, в опису Коржевої хати він не задовольняється тим, що в Гавриїла, а додає де-які риси й од себе (стор. 309) — говорить про малюнки запорозців по стінах. Переказуючи про зруйнування Січі, вносить теж свої риси в сцени обіда Текелія в запорозців (стор. 370), розмови його-ж з січовиками (стор. 371—372) та старшиною (стор. 373); а говорячи про росташування Запорозців за Дунаєм, не може втриматися од іронічного прислів'я: „де вони і теперечка живуть, хліб жують і погололом добро возять“ (стор. 374). Завдяки цьому „Устное повѣствованіе...“ перетворюється в белетристичний твір, з усіма ознаками чисто літературного оповідання. Зрозуміло, що вважати її науково-історичною працею ніяк не можливо, але ж „Споминки“ Стороженкові мали своє значіння та вартість. Стороженко ставиться тепло й сердечно до того, про що він говорить. Запорізька територія з своїми степами та природою, Дніпро з своїми порогами й особливо страшний Ненаситець захоплюють Стороженка; він цілком піддається тому вражінню, що викликають в ньому природня краса або спомини про минуле, дороге давним, замилювання всім тим, що він бачить і чує про старе Запоріжжя — ось ті риси, що бачимо в його „Споминках“. Ними він ще більше популяренню Запорозькою старовиною; а тон його оповідання передався де-яким дослідувачам (наприклад, Д. І. Еварницькому в його — „Запорозьке въ остаткові (в його рѣчноманітних оповіданнях з Запорозької старовини).

2

